

Herinneringen aan mijn gedwongen verblijf in Duitsland van
juni 1942 tot juni 1945.

Het verhaal hierna volgend beoogt niet belangrijk te zijn.
Het is niet meer dan een simpele weergave van belevenissen uit
het leven van een doodgewone burger in een vijandig land.
Soortgelijke, maar zeker dramatischer belevenissen, zouden door
millioenen anderen geschreven kunnen zijn.

Niettemin....., het nageslacht mag er kennis van nemen!

Antoon H. Nijenhuis. geb. 08-05-1921

Zomer 1991

Driebergen-Rijsenburg.

Op 18 mei 1942 ontving ik bericht van het bedrijf waar ik werkte als monteur, de Fa. Huygen en Wessel-Installatiebedrijf te Amersfoort, dat o.a. ik aangewezen was om in Duitsland te werk gesteld te worden in het kader van de door de Duitsers bevolen 'Arbeitseinsatz' door buitenlandse werkers.

Ik werkte bij genoemde firma sedert april 1941. De met mij mede aangewezen collega's waren evenals ik, vrij kort in dienst bij hen getreden.

Ik werkte op dat moment aan het militaire hospitaal in Oog in Al te Utrecht. Het hospitaal was mettertijd bestemd voor de Duitse Kriegsmarine.

Na ontvangst van diverse berichten van het Gewestelijk Arbeidsbureau in Zeist moest ik voor een medische keuring naar Amersfoort. Een N.S.B. arts (?), met het gehate driehoekige partij-insigne op de revers deed mij al vrezen voor een domper. Dat bleek alras. Hij vroeg mij "kan je lopen en je rug buigen"? Ja? Dan ben je geschikt om dat lichte werk wat je daar te doen krijgt te doen. Wat ik ook al klaagde over benarde familie-omstandigheden, werd luchtig weggevuifd. (Een foto van die 'arts' heb ik na de oorlog in een politie-opsporingsregister gezien. Zijn naam was, meen ik, Baaymakers)

Na al mijn vruchteloze bezwaren ging ik met een bezwaard gemoed weer huiswaarts. Vervolgens moest ik een paspoort aanvragen, zowaar kosteloos. Kort daarop moest ik een spoorkaartje afhalen dat geldig was tot Bentheim. Dat ook 15 R.M. verteringsgeld uitbetaald zou zijn is me geheel ontschoten.

Het vertrek naar Duitsland werd vastgesteld op 11 juni, vanaf station Utrecht. De beroerde dag kwam snel nader. Een koffer met de benodigde kleding en ctenswaren had moeder al samengesteld. Wat leed het mensje er onder dat één van de kindertjes op zo'n manier moest vertrekken. Gelukkig bleven er nog 2 broers thuis achter. Onderduiken was in die dagen een nog onbekend verschijnsel.

Bij iemand, waarvan ik wist dat hij reeds verzetswerk deed, werd ik ook niet veel wijzer. Het was nl. zó dat Joodse mensen voorrang kregen omdat zij in grotere nood verkeerden door de jacht die op hen geopend was.

In ons gezin was de algehele toestand verre van rooskleurig. Mijn vader was reeds 71 jaar, mijn moeder 61.

Mijn oudste broer Piet was mede-kostwinner van de familie. Mijn jongste broer Herman was pas 15 jaar, en kwam dus gelukkig nog niet in aanmerking voor uitzending. Verder hadden een paar zussen een ernstige chronische ziekte. Het dreigen met represailles was al volop in zwang en hing als een zwaard van Damocles boven het gezin. Wist men toen veel!

In de gegeven omstandigheden was het nog het minste risico dat ik gevolg zou geven aan de oproep met het oog op de familie-omstandigheden.

De 11^e juni brak aan. Na een droevig afscheid bracht mijn broer Piet mij naar het station in Utrecht. Daar moest je je melden in de hal van het station. Een neef van mij, Piet S., was toevallig ook aangewezen voor dezelfde bestemming in Berlijn. We waren geronseld voor de Borsig-Rhein-Metallwerken in Berlijn. Er was nog een jongen bij ons uit Driebergen, Wim A., Hij was bestemd voor een ander bedrijf. Voorlopig hadden we nog een beetje steun aan elkaar. De trein vertrok richting Amsterdam. Op het C.S. aldaar was het één mierenhoop van lotgenoten. Ik schatte wel zo'n 800 tot 1000 personen, een afgeladen trein vol.

De trein vertrok ca. half 5 in de richting Amersfoort. De route zou verder gaan over Zwolle, Almelo, Hengelo, Oldenzaal, Bentheim, Hannover, Braunschweig, Maagdenburg naar Berlijn, maar dat wisten we bij het vertrek nog niet. Vanuit Hengelo en Oldenzaal schreven we nog even een kaartje naar huis dat 'alles nog goed ging'! Het moest allemaal nogal gehaast gaan want de trein stond steeds op vertrek. De kaarten moesten dan ook op de knie geschreven worden. Daarna ging het de grens over richting Bentheim. Daar werden onze paspoorten gecontroleerd door S.S.crs. In Bentheim kregen we zowaar een pakje brood voor onderweg. Dan ging het steeds verder dat vervloekte land en de nacht in. We doormelden de nacht door op de harde banken en kwamen rond 9 uur aan op het Anhalter-Bahnhof. Vandaar ging het per S.Bahn naar het doorgangslager aan de Priesterweg. Aldaar was het één puinhoop van neerslachtigheid. Het gesnauw was toen al niet meer van de lucht. In dat lager werden we nog een keer globaal gekeurd. Er waren er zelfs nog die afgekeurd werden wegens ouderdom of invaliditeit. Dat waren in onze ogen echte mazzelaars. Iedereen liep te prakkezeren naar mogelijkheden om ook rechtsonkeer te kunnen maken. Velen namen zich voor om zo spoedig mogelijk de benen te nemen, met de spijt in het hart dat we ons hadden laten overdonderen. Maar we zaten inmiddels wel zo'n 800 km. van huis! We brachten de hele dag in dat lager door. Er gingen geregeld kleinere of grotere groepen weg. In de namiddag hoorden we dat er een 80 personen een andere bestemming gekregen hadden. Neef Piet en ik hoorden daar ook bij, al wisten we niet wat de bestemming was. Wim A. ging eerder weg naar zijn bestemming. We namen afscheid met de belofte elkaar zo vlug mogelijk te schrijven wanneer we elkaars bestemming wisten via thuis.

Ongeveer 8 uur 's avonds moesten we onze bagage opnemen om met de S.Bahn naar Berlijn-Wilhelmsruh gereden te worden. Daar moesten we overstappen op een ouderwets stoomtreintje, 'Heidekrautbahn' genaamd. Daarmee reden we zo'n 20 km. Noordwaarts tot we bij een dorp kwamen, Basdorf geheten.

In Basdorf stonden ettelijke landgenoten ons op te wachten. Dat opwachten zou de eerste tijd een wekelijkse gebeurtenis worden, want misschien kwamen er wel bekenden mee. Je hoorde dan ook de allerlaatste nieuwtjes uit Holland, zoals Nederland altijd genoemd werd in die tijden.

Hetgeen wij van die afhalers hoorden was ook niet opbeurend te noemen.

De ligging was weliswaar goed, maar de voeding abominabel. De barakken hadden een gemetselde onderbouw en een bovenbouw van vakwerk. De kamers waren voorzien van c.v., maar met dat laatste was je wel overgeleverd aan de nukken van de lagerleiding.

Het lager lag ongeveer een kwartier lopen van het station. Het lager heette 'Ledigenheim 2', maar die naam werd later gewijzigd in Gemeinschaftslager 2.

In het lager werden we in een soort kantine, 'Kassino' genaamd, door de lagerführer, Herr Baader, hartelijk welkom geheten. Wat wij hierbij dachten kunnen we niet herhalen. We kregen een emaille schaal soep, een emaille kroes, lepel, dekentijk, lakken, kussensloop en 2 dekens. Tevens werden een barak en kamer aangewezen. Het bleek een kamer aan het eind van barak nr. 11 te zijn.

We hadden vrij uitzicht op groen-gebied. Geen slechte behuizing op het eerste gezicht. Deze kamer is mijn verblijf geworden voor 3 jaar, maar dat wisten we toen gelukkig nog niet.

Het was een kamer voor 18 personen. 9 Kribben met een onder- en bovenkrib.

Ik koos een krib boven. Op de kamer woonde al een jongen die uit zijn vorige kamer gezet was wegens bedwateren. Hij is niet lang gebleven. Hij werd afgekeurd en is terug naar Holland gegaan. Het bleek dat hij de boel in de maling nam, want iemand betrapte hem terwijl hij naast zijn bed staande in zijn matras stond te plassen. Maar goed hij heeft het gered. Wij waren echter stinkend jaloers op hem. Na zijn vertrek hebben we zijn matras in de fik gezet, want zoiets was niet bevorderlijk voor de hygiëne.

Bedwateren werd veelal aangevoerd om afkeuring te verkrijgen, maar daar stonken de Duitsers al spoedig niet meer in.

Met gewoon op de trein stappen richting Holland kwam je ook niet ver. 3 Man van onze kamer probeerden het ook, maar kwamen na 6 weken, sterk vermagerd en gedesillusionneerd terug na een verblijf in de gevangenis op de Alexanderplatz. Deze gevangenis werd steevast als dreigement door de Duitsers gebruikt. Ook het stopwoord 'einsperren' lag op hun lippen bestorven.

Zaterdagmorgen 13 juni moesten we naar de fabriek. Het was ca. een half uur lopen over heideterrein. Je kon ook over een weg lopen, maar dat duurde een kwartier langer.

De fabriek, in 1936 gebouwd, bleek de Nieder-Barnimer Flugmotoren Werke te heten. Het was een dochterbedrijf van B.M.W. nl. Werk 9. Men produceerde de Bramo 9 cyl. type 162. Korte tijd later werd overgegaan op de bouw en revisie van de B.M.W. 801, een 14 cyl. stermotor. De Duitser, zeiden dat deze motor wel het beste was wat er op de motorenmarkt voorhanden was. Nou ja, het heeft hen niet kunnen redden, al wisten we dat toen ook nog niet.

De nieuw aangekomenen werden ingedeeld naar opleiding en beroep. Waar je maar enigzins gebruikt kon worden werd men aan toe gewezen. Ik wilde graag in mijn oude beroep van de c.v. blijven om 'bij' te blijven. Er waren echter geen vacatures op dat moment, zei men. Ik werd voorlopig gestald in een bankwerkerij tot men iets gevonden hadden waar men mij aan toe konden voegen.

Het uurloon werd vastgesteld, hoeveel het was weet ik niet meer precies, ik meen van 72 pf. per uur.

Vervolgens kreeg je een fabriekspenning uitgereikt en er werden pasfoto's gemaakt voor een 'Ausweis'. De zaterdagmorgen vloog om en we mochten weer richting lager. In de begintijd werd er nog niet gewerkt op zaterdag-middag, maar dat zou niet lang op zich laten wachten.

Op de zaterdag-middagen werd er brood, worst, margarine, suiker, marmelade en zweetvoeten-kaas verstrekt. Omdat die kaas zo vreselijk stonk werd het nogal eens weg-gegooid, maar dat leerden we in de kortste keren wel af. Met deze verstrekking moest je het zien te redden tot dinsdag-avond d.a.v. Velen aten er even goed van en hongerden dan tot de volgende brood-verstrekking e.d. Al heel spoedig werd de zaterdag-middag verstrekking aangeduid met 'Engelandje'. Engeland was voor ons het beloofde land. Deze betiteling is tot het einde toe zo gebleven.

's Maandags werd ik naar een bankwerkerij gevoerd. Daar heb ik ruim een week met een elektrische merkpen nummers en letters zitten branden in tandwielen enz. Ook moest ik enig vijlwerk verrichten.

Op zekere dag werden we de fabriek in gevoerd. We, dat waren 2 Italianen 2 Grieken, 1 Kroaat en 2 Nederlanders, t.w. Gerrit V. uit Utrecht en ik. We werden naar een afgeschoten ruimte gebracht, naast een grote werkhal. Onze nieuwe chef was een wat oudere man, Arthur Radtke geheten. Het bleek op de duur geen ongeschikte kerel te zijn, in tegenstelling tot de werkmeester van de afd. 'Herr Kirchner'. Deze Kirchner was een echte snauwer waar ik later in moeilijkheden mee zou komen.

We moesten daar bewerkte cylinder-koppen afbramen, waarin we eerst werden onderricht door Radtke. Het was geen zwaar werk en je kon het zittend op een kruk doen. Dat alleen al was beter dan de hele dag te moeten staan achter een machine.

Omdat ik op dat moment de enige was die Radtke met zijn Berlijnse dialect een beetje kon volgen, praatte hij nog wel eens met mij wat uitgebreider. Hij deed toen al zeer pessimistisch over de afloop van de oorlog, althans voor Duitsland. Omdat je daar erg voorzichtig in moest zijn, liet ik hem maar een beetje praten of zei iets onschuldigs terug. Later bracht hij van de markt in Berlijn nog wel eens Hollandse tomaten mee. Daardoor raakte je wat meer op vertrouwelijker voet met hem. Hij vertelde mij later waarom Duitsland de oorlog verliezen zou. Duitsland kon volgens hem, nooit tegen de geallieerde industrie op. Radtke heeft gelukkig gelijk gekregen!

Ik vroeg hem ook kwasi naar het dagelijkse nieuws, alhoewel wij aardig op de hoogte bleven door de tam-tam, die aardig goed werkte.

Radtke vertelde ook dat hij regelmatig naar Hertha B.S.C. ging kijken. Daarin speelden Appel en Ditmars in mee.

19 juni kwam Kees B., uit dezelfde straat waar ik woonde, in Basdorf aan.

Hij was blij mij daar aan te treffen! Dank u!

Inmiddels had ik mijn eerste brief naar huis geschreven met daarin ons uiteindelijke adres, hetwelk uiteindelijk niet geheel compleet was. Dat kwam door de paniek van de eerste dagen. Omdat men nogal naïef deed in die dagen had ik thuis afgesproken dat ik zou schrijven met aniline potlood, opdat de censuur niets uit zou kunnen vlakken. Zoals opgemerkt was mijn eerste brief paniekerig geschreven. Later werd je wat rustiger en heb ik steeds mijn best gedaan om zo netjes en volledig mogelijk te schrijven. Schrijven heb ik regelmatig vol gehouden, ook naar vrienden en kennissen. Je kreeg daardoor ook veelvuldig brieven terug. Hoe meer bekenden in Duitsland kwamen, hoe meer je ging schrijven. Het ontbrak me maar zelden aan inspiratie.

Na 2 weken in de nieuwe afdeling kwam er een arbeids-analist binnen. Ik werd door Radtke aangewezen een werkstuk te behandelen, opdat een stukstijd kon worden vastgesteld. Ik heb me gekronkeld als een aal om er zo lang mogelijk over te doen, waarbij ik dacht dat die analist me wel door zou hebben.

Er rolde als resultaat een stuks-tijd uit van 2 uur en 15 min., waarover Radtke en ik ons ten zeerste verwonderden.

Maar dan kwam de domheid van de mens weer om de hoek kijken. De 'collega's' werkten zich te pletter hun dag-quotum te verwerken en gingen dan 'spazieren'! Het duurde dan ook niet lang of het dag-quotum werd drastisch verhoogd en kon men zich daarna maar weinig "spaziergang" meer veroorloven. Na ongeveer een maand werd er nachtdienst ingesteld, een verschrikking waar ik nooit aan heb kunnen wennen. 12 uur per nacht werken met weinig eten was hopeloos.

Bovendien moest je samenwerken met b.v. een Kroaat, een Italiaan en een Griek, wat dus ook niet kon bij dragen aan een gezellige conversatie. Ook werd van mij verlangd als Duits-verstaander hen nog te bevoogden ook i.v.m. orders. Dat laatste werd op den duur wel minder omdat zijzelf ook wat meer konden verstaan en begrijpen. In nachtdiensten hadden we toezicht door z.g. 'Einstellers', die echter hun handen vol hadden om de machines draaiende te houden. De namen van die toezichthouders waren wisselend Biletzki, Grob en Rosenthal. Later in de tijd kwam er 's nachts wat meer luchtalarm en dat gaf wat onderbreking in die eindeloze nachten. Bij luchtalarm in de nacht ging ik nooit in de schuilkelders maar dook in een onderstation van de verwarming waar het bloedheet was. Indien daar ooit een bom op gevallen zou zijn dan zou je er gekookt uitgehaald zijn. Dat risico nam je op de koop toe, want de schuilkelders waren ook niet geriefelijk. Men had dan ook nog weinig ervaring met derg. gevaren. In de begintijd van het verblijf gingen we nog wel eens naar Berlijn om te kijken of daar nog wat te beleven viel, dit ter onderbreking van de sleur. In die dagen was de strijd in Rusland zeer hevig en zo ook de propaganda tegen de Sovjets. Er werd in het Zeughaus aan Unter den Linden een tentoonstelling gehouden onder de titel 'Het Sovjetparadijs'. Dat wilden we wel eens zien. Op een gegeven ogenblik stonden we naar kogelgaten in een Sovjet-tank te kijken. Je kon zó zien dat die z.g. gaten er in geboord waren en dat men de scherpe kanten weggehakt had. Daar moest uit blijken hoe inferieur die tanks wel waren. Terwijl we nog even stonden te kijken stond er opeens een bejaard Duits mannetje achter ons. Hij keek ook naar die 'kogelgaten' en zei toen langs zijn neus weg "Schwindel", en liep gelijk door. Gelukkig waren er nog nuchtere mensen ook! Op 13 sept. bezocht ik Cor O., een plaatsgenoot uit Driebergen. Hij zat in Berlijn-Tegel. Hij leefde daar met dezelfde voedings-perikelen als wij, maar had bovendien een slechter onderkomen. Hij lag met ca. 100 Nederlanders in een voormalige theater-zaal, Tusculum geheten. Later heeft hij mij een tegenbezoek gebracht in Basdorf.

Eind sept. 1942 kreeg ik een abces in mijn rechter scheenbeen. Ik kroop letterlijk van de pijn over de vloer. Het abces is door een snauwerige arts, in zijn spreekkamer in Wandlitz, open gesneden. Een Duitser, uit de wachtkamer gehaald, moest mijn armen vasthouden. Deze Duitser had echter geen enkele moeite met me, want ik gaf geen krimp. Na een paar dagen werd de tampon, die er in gepropt was, uitgehaald door genoemde arts in de spreekkamer van de sanitäter.

Ik was zeer zuinig op zulke intermezzo's, maar het genas me veel te snel. De reeds genoemde sanitäter was een geflopte arts. In het begin leek hij een echte 'mof', maar later ontpopte hij zich toch wel als een geschikte kerel, vooral voor Nederlanders. Hij had weinig assortiment aan geneesmiddelen ter beschikking. Het bleef hoofdzakelijk bij aspirines, zalf, papierverband en hansapiast. Later bij een geval van steenpuisten op mijn achterwerk zocht hij in zijn voorraadje proefmonsters een geschikte zalf voor mij uit. Later bij de bevrijding door de Russen bleef hij in het lager en sloot zich aan bij de groep Nederlanders. Als hij niet gerespecteerd zou zijn, dan had hij daar geen kans voor gekregen.

Inmiddels wisten we dat er in Wandlitzsee een kerk stond voor katholieken. Daar ging ik geregeld naar toe, wanneer je niet hoefde te werken. Het gaf je toch wel steun in die nare tijd. De vader van de pastor bespeelde het orgel, en niet onverdienstelijk ook. Op den duur moest je veel op zondag werken, maar daar kom ik later op terug.

Op zekere dag ontdekte een kamergenoot schaamluis op zijn lichaam. Dat was schrikken. Er werd melding van gemaakt bij de sanitäter. Kort daarop, natuurlijk op een zondag, werd onze kamer geheel afgeplakt om gezwaveld te worden. Wij moesten ons in een speciale barak, daarvoor ingericht, baden met echte zeep. Daarna moesten we al onze beharing insmeren met een melkachtige vloeistof, welke na een paar seconden flinke pijn bezorgde, erg branderig. Onze kleding moest in een hoteluchtoven om eventuele neten en luizen te doden. De maandagmorgen daarop mochten we weer naar onze kamer terug. De zwavellucht was nog vele dagen merkbaar. Al het ijzerwerk oxydeerde als wat, bijv. de scharnieren aan onze koffers. Hoeveel zwavellucht zouden we ingeademd hebben? Op 27 okt. 1942 werd de Nederlandse kolonie opgeschrikt door het plotselinge overlijden van een landgenoot. Jan Leuven was zijn naam, 21 jaar oud, en kwam uit Heemstede. Doodsoorzaak: hartstilstand. Op zaterdag 31 okt. hebben wij hem onder grote belangstelling op de begraafplaats van Basdorf begraven. De pastor van Wandlitzsee verrichte de absoute. Het was een beroerde dag voor de landgenoten. Zó ver van huis te sterven en geen familie bij de begrafenis. Er zijn van deze begrafenis veel foto's gemaakt.

(Jan Leuven is na de oorlog herbegraven in Heemstede. In 1987 heb ik bij een bezoek aan Basdorf geïnformeerd bij de huidige pastor of er ook wat in de 'Chronik' iets over deze begrafenis beschreven stond. Dat bleek niet het geval te zijn. Het was nl. door de Nazi's verboden zielzorg te verrichten onder de buitenlanders. Hard maar waar!)

Ongeveer diezelfde tijd kregen we ons eerste luchtalarm in de nacht. We werden met veel geschreeuw de schuilkelders in gedreven. Deze schuilkelders waren niet meer dan loopgraven in V-vorm tussen de barakken in. Het dak bestond uit houten palen met daarop een flinke laag zand.

Eerst bleef het nogal rustig, je hoorde wat vliegtuig-motorengeloei en het schieten van het luchtafweergeschut. Opeens een hevige knal en kort daarop werd het sein veilig gegeven. Het bleek dat een woonhuis in de siebung een voltreffer gehad had. Er waren ook enige doden bij gevallen. Dat was dan ons eerste luchtalarm, waarvan er nog vele zouden volgen.

De eerste Kerst zat er aan te komen. Kerstmis viel op vrijdag en zaterdag, aldus met de zondag er bij, 3 dagen niet naar de fabriek.

We hadden op onze kamer een 50 ltr. vat malzbier ingeslagen. Men kon er liters van drinken zonder dronken te worden want er zat geen spat alcohol in.

Alleen moest je er's nachts nog meer uit dan normaal. De nieren werden goed gespoeld door dat bier en de soep. Verder brachten we de dagen door met spelletjes doen en schrijven.

Met de jaarswisseling ging het op dezelfde wijze toe. Je hoopte van harte dat het de enige jaarwisseling uithuizig zou zijn, maar dat zou nog bitter tegenvallen.

In de loop van oktober waren de verloven voor gehuwden op gang gekomen. Na het vertrek van de eerste groep was bij ons de vraag opgekomen hoeveel (hoe weinig) er terug zouden komen. Nu dat laatste was voor de Duitsers zeer toeleurstellend. Zo'n 50% hield het voor gezien. De wegblijvers zochten hun weg via medische klachten, vooral tand-behandelingen.

Een tweede groep mocht nog weg onder bedreigingen. Van die groep was het terugkomst percentage zo ongeveer hetzelfde resultaat. Toen was het afgelopen.

De Duitsers konden maar niet begrijpen waarom zovelen weg bleven. Wij hadden het bij hen toch veel beter dan in Holland? En we waren toch vrijwillig gekomen! Dat dachten velen van hen. Die Holländer waren toch maar een dom volkje!

Na enige maanden, zo ongeveer maart 1943, moest de directie toch weer over de brug komen met verlof te verlenen. Er werd nl. flink gemopperd tegen de tolken, die tevens onze vertrouwensmannen (?) waren. De directie had er wat op gevonden.

Voor iedere verlofganger moest een achterblijver borg staan. Kwam de verlofganger niet terug dan mocht de borg niet met verlof. Op deze manier werd je elkaar uitgespeeld, maar het was onze enige kans. De eerste groep vertrok.

Het aantal wegblijvers lag ongeveer op 20%. Dat was blijkbaar nog acceptabel!

De toevloed van werkers uit het oosten nam ook steeds grotere vormen aan, vandaar waarschijnlijk.

In april 1943 kwam mijn beurt om met verlof te mogen. Neef Piet S. zou borg voor mij staan, dan zou ik bij terugkomst voor hem borg staan. Neef Piet tobde al lang met zijn bijtspijkers en andere lichamelijke ongemakken. De kans dat hij terug zou komen was nihil. Omdat bij ziekten het borg zijn min of meer verviel was deze volgorde de meest logische.

Op 6 mei was het dan eindelijk zo ver. Wij kregen op de dag van het vertrek een ééndags-voedingskaart, met o.a. wat vet en broodbonnen. Met de vetbonnen kon je een iets betere soep in een restaurant nemen, beter dan het beruchte 'Stammessen'.

Die dag slenterden we maar wat rond door Berlijn en in de grote warenhuizen, waar je bijna niets bijzonders kon kopen. Voor de meeste aankopen had je speciale toewijzigingen nodig. Ik kocht voor thuis een aardewerk wandtegel met daarop de Berlijnse beer afgebeeld. Aldus had ik toch iets voor thuis. Tegen 4 uur n.m. drongen we in de richting van het Anhalter-Bahnhof, vanwaar we rond 6 uur zouden vertrekken. We stonden buiten bij een zijingang te wachten om vandaar de speciale trein te kunnen bereiken. Terwijl we een beetje stonden te wachten op 'het moment', kwam er een man in burger bij ons staan. Hij begon een gesprekje met ons en deed sympathiek aan. Hij verontschuldigde zich omdat hij onze passen en verlofpapieren moest controleren, maar liet eerst nog wel zijn penning zien met daarop de tekst 'Kriminal-Polizei'!

Eindelijk mochten we dan het perron op naar de gereedstaande trein. Omdat we nogal vooraan stonden konden we een coupé uitzoeken waar plaats was voor 4 personen op een rijtje. Een zucht van verlichting slaakten we toen de trein eindelijk vertrok.

Na een nachtelijke reis kwamen we rond 7 uur aan in een druilerig Nederland. Om 10 uur waren we in Utrecht waar mijn broer Piet me op stond te wachten. De toestand in Nederland was gelijk aan het weer. Alle officieren en onder-officieren moesten zich melden om weer in krijgsgevangenschap gevoerd te worden. De ontvangst thuis was uiteraard grandioos. Mijn verjaardag kon ik thuis vieren. De tijd ging veel te snel om aan bezoeken enz.

De toestand thuis was inmiddels verslechterd omdat mijn broer ook op de nominatie stond om naar Duitsland te moeten. Nog tijdens mijn verlof is dat door een sociaal werkster van het arbeidsbureau terug gedraaid. Dus toch nog een béétje gerechtigdheid! Het onderwerp onderduiken kwam ook nog ter sprake, maar gezien de toestand thuis i.v.m met broer Piet zou het behoorlijk riskant zijn de duivels te irriteren.

De dag van vertrek kwam veel te snel nader.

De dag voor het vertrek had de Engelse luchtmacht de Möhne- en Sorpedam in het Roergebied aangevallen. Je hoopte dat de reis door Duitsland er flink door vertraagd zou worden.

Van de groep Basdorf waren slechts enkelen weggebleven. Iemand voor een andere bestemming was een paar dagen te laat en werd door een SS er hevig in het gezicht geslagen. Zoiets moest je maar lijdelijk aanzien.

Mijn neef Piet was blij mij terug te zien. Begrijpelijk! Hij mocht de week daarop met verlof. Zoals verwacht kwam hij niet meer terug. Eerst werd zijn gebit getrokken en later werd hij opgenomen in het ziekenhuis voor andere ernstige klachten.

Verdore verloven gingen steeds stroever. Uiteindelijk mochten alleen gehuwden, zij het spaarzaam, nog met verlof. De algemene toestand in Duitsland werd snel slechter. De terugtocht uit Rusland was al volop in gang, met alle gevolgen voor het achterland. Wij leden er wel mede onder, maar het moest nu eenmaal zo gaan wilde het voor ons in de toekomst weer goed komen.

De briefwisseling met thuis was weer op gang gekomen. Ook de groep bekenden, in Duitsland te werk gesteld, werd steeds groter, dus steeds meer schrijven. Jammer genoeg zaten ze nogal ver bij mij vandaan, en bezoeken was inmiddels ook verboden. Voor reizen had je vergunningen nodig, en die werden dan nog uitsluitend verstrekt bij noodzaak.

Er werd een nieuwe maatregel bekend gemaakt, nl. 'Postsperrre'. Men mocht nog 2 x per maand een brief naar Nederland verzenden. E.e.a. was voor mij niet zo'n ramp, want je schreef dan op naam van een kamergenoot die toch niet schreef. Voor een sigaretje kreeg je dat gemakkelijk voor elkaar. Tevens had ^{ik} voor dringende gevallen een adres in Nordhorn, Pestalozzistrasse. Daar namen ze mijn brieven via grensgangers mee naar Nederland. Aldaar, in Denekamp, kwam om mijn brief een envelop met het adres van thuis, en zo ging het ook. Wie die mensen waren weet ik niet, en dat was misschien maar goed ook! Overigens mocht je briefkaarten versturen zoveel als je wilde. Alles bij elkaar drukten die bepalingen niet zwaar. Andere zaken waren moeilijker. In de omgeving kon je maar weinig kopen zonder bonnen. Een schraal glaasje malz-of hellesbier, sprudel of 'Stammessen' daarvoor gingen we naar café Waldfrieden. De eigenaar was een echte partijman en kon eigenlijk niet goed tegen buitenlanders. Opa, zoals we een oude man noemden, bediende ons echter graag, maar hij kreeg weinig kans om met ons een praatje te maken. Als het even duurde kwam de baas om de hoek kijken en riep opa dan van ons weg. Dat 'Stammessen' was niet meer dan een waterig soepje met koolblad, brandnetel of kohlrabi. Dat laatste noemden we gramfoonplaten, nl. net zo hard en smakeloos.

Broodbonnen waren in het zwarte circuit nog wel te koop. Vooral Kroaten waren echte zwarthandelaren. Broodbonnen kostten 4 RM voor 500 gr. Aan het einde van de oorlog was de prijs al opgelopen tot 125 RM per kilo, en dan nog bijna niet te koop/krijgen.

Omdat ik niet rookte kon ik nog wel eens een ruitje maken met het rantsoentje Bregava-sigaretten, Spottend werden die sigaretten van Yougo-Slavische tabak betiteld met ' branden rot en goor, alleen voor ausländer! '!

Dikwijls wilden kamerbewoners hun brood ruilen voor die Bregava's, maar dat deed ik niet. Als er op de kop getikte aardappels in het geding waren, dan werd er wel 'gehandeld'. Zo af en toe, wanneer ik met een naar een sigaret snakkende kamergenoot alleen was, dan gaf ik wel eens een saffie weg. De hele kamer voorzien van sigaretten was ondoenlijk.

Van thuis ontving ik regelmatig pakketten. Moeder zorgde maar wat goed voor dat 'jochie' in Mofrika. Wat mijn moeder gepresteerd heeft zal ik nimmer kunnen vergeten. Er werd dikwijls uit pakketten gestolen. Er moest nl. een lijst met inhoud van het pakket worden bijgevoegd. Zo werd het voor de 'pikkers' maar wat gemakkelijk gemaakt. Zeep en tabak waren de meest gestolen artikelen. Tabak hoefden ze in mijn pakketten niet te zoeken i.v.m. mijn niet roken. Gelukkig kon ik nog wel eens geld oversturen of meegeven. Dat verlichtte de de toestand behoorlijk, maar de spullen bij elkaar scharrelen was heel moeilijk in Nederland.

In de zomer van 1943 kon ik een fiets overnemen tegen sigaretten en geld. Hoeveel van beiden weet ik niet meer, en ook niet wie de vorige eigenaar was. Ik meen van een verlofganger die niet van plan was terug te komen. Die fiets was een uitkomst. Je kon een beetje verder uit de buurt gaan voor aardappels, kool en wortelen, want de directe omgeving werd reeds flink afgestruind. Bovendien kon je wat langer op bed blijven liggen want je hoefde niet naar de fabriek te lopen. Ook leende ik die fiets wel uit voor andere aardappelhalers, en daar kreeg je altijd wel wat piepers als dank voor terug. Zo nu en dan gingen we naar de bioscoop. Veel films heb ik niet gezien, want na een kwartiertje viel ik al in slaap door de warmte in die zaal. Dikwijls schrok je wakker omdat er luchtalarm gegeven werd. Het was dan zaak om in de buurt van je spullen te zijn en voor je eigen veiligheid de schuilkelder in. De weken en maanden sleepten zich voort. De werktijden liepen op tot 12 uur per dag. Ook werd er zaterdags-middags en zondags gewerkt, maar niet altijd.

Ik maakte in die dagen iets mee dat fataal af had kunnen lopen. In mijn ogen iets onbenulligs maar zwaar tegen de discipline van de Duitsers in.

Als de werkmeeester Kirchner even weg liep werd onder elkaar nog wel eens met natte lappen met boorolie gegooid. Op een moment had ik een Rus geraakt, juist op het moment dat Kirchner terug kwam lopen. Hij zag wel dat die Rus geraakt was maar had niet gezien wie er gegooid had. Hij stooft naar die Rus en vroeg wie er gegooid had. Die Rus wees naar mij. Ik kreeg ongenadig van dik hout zaagt men planken met de daarbij behorende waarschuwingen. Toen op een moment Kirchner weer even weg liep, ging ik verhaal halen bij die Rus. Dat moest toevallig Kirchner ook weer zien. Hij vroeg aan Iwan wat of ik gezegd had, en hij vertelde dat. Toen was de maat vol. Ik moest onmiddellijk mee naar de hoofd-ingenieur, ik moest even in de gang wachten. In het kantoor van die ingenieur kreeg ik opnieuw bar en boos onder uit de zak. Ik mocht me met geen woord verdedigen of ik zou 'sofort eingesperrt' worden door de werkpolitie. Dus ik deed er het zwijgen toe en liet de bui over mijn hoofd uitstorten. Ik liep weer terug naar de afdeling met Kirchner in mijn kielzog.

Nadien was Kirchner lucht voor me en handelde daarnaar. Hij kon me ook niet meer pruimen en loosde me na enige tijd naar de motoren-montage.

Eerlijk gezegd vond ik dat werk leuker in de omstandigheid dat je toch iets moest doen om de dagen om te krijgen. Ik kreeg daar een betere chef, Herr Mosik, en werkte met verscheidene Nederlanders, wat gezelliger was.

De dagproductie van die motoren was gesteld op 7 stuks. Dat aantal werd bijna nooit gehaald want altijd stagneerde hier of daar wel wat, bijv. door gebrek aan onderdelen.

Op een dag in 1944 kwamen er een aantal piloten van de de 'Luftwaffe' in de afdeling werken. Wij vonden dat natuurlijk vreemd, maar wij kwamen er achter door vragen dat er wel vliegtuigen waren maar geen brandstof. Dat werd wel voorzichtig verteld, maar toch..!

Ik moest er met één werken, een niet onaardige korte gezette kerel, die mij vertelde dat hij bokskampioen was (luchtmacht). Ik jende hem altijd dat ik er niets van geloofde tot hij me zijn bokskoekje liet zien. Het klopte wel.

Hij vroeg me bijna elke dag hoe de oorlog volgens mij zou aflopen? Ik replieerde altijd met de wedervraag wat of hij er zelf van dacht. Hij deed daar nooit optimistisch over en ik liet het maar daarbij. Na enige tijd waren ze plotseling verdwenen, zeker infanterist geworden.

Omdat ongeoorloofde absentie (in Duitse ogen dan) en te vroeg weg gaan nogal grote vormen begon aan te nemen, bedacht de leiding het volgende.

Aan het einde van de werktijd werd er op de etensbon van de dag door de chef een stempel gedrukt met zijn naam er op. Daardoor kreeg de etensbon pas waarde voor het verkrijgen van je dagelijkse portie. Het duurde dan ook niet lang of een kamergenoot pikte van het bureau van zijn chef een dergelijk stempel. Nadien was dat probleem ook weer uit de wereld!

Ook het volgende gebeurde om extra eten te bemachtigen.

We kregen in het begin van ons verblijf lagerverzorgings-kaarten met etens-bonnen voor 14 dagen. Later werd iedere week zo'n kaart verstrekt. De tweede rij bonnen had de leiding z.g. ongeldig gemaakt door er een blauwe streep overheen te drukken. Als het eten eens een keertje boven het gemiddelde lag dan werd de blauwe streep er door een chemisch mengsel onzichtbaar gemaakt. De juiste datum en de chef-stempel er op gestempeld en je had weer een extra portie te pakken. Bij waardeloos eten liet je dit wel na om te voorkomen dat de zwendel in het oog zou lopen.

De stempelklok was ook zo'n onding. Als je te laat kwam dan haalde je de stempeltijdkaart een paar keer heen en weer en werd het onleesbaar. Bij te vroeg weg gaan liet je een ander je kaart afstempelen, maar dan moest je wel 2 x in de rij gaan staan, want dan stond één van de voorlieden te kijken of alles wel correct ging. Bij mijn chef Mosik deed ik niet veel moeite meer om de zaak te bezwendelen. Hij was, zoals reeds opgemerkt, een goeie chef, en dat probeerde je zo te houden. Hij liet ons ook met rust en dat moest je waarderen.

In het lager maakten we toch ook een keer een leuk geintje mee.

Er werd nl. bij hoge uitzondering, een rantsoen sterke drank toegewezen, ongeveer een $\frac{1}{2}$ ltr. Omdat je wat extra's kreeg (tegen betaling uiteraard) bleven we netjes in de rij staan. Natuurlijk stond er een werkschutz de orde te handhaven, wat deze keer overbodig was. Toevallig was het deze keer een volksduitse Hongaar van een erg snauwerig type. Het scheldwoord 'dreckige Ausländer' lag op zijn lippen bestorven. Hij deed ditmaal nogal soepel, hij had waarschijnlijk zijn portie reeds achter de kiezen. Hij begon al spoedig op Hitler c.s. af te geven waarbij hij door ons goed ondersteund werd. Van doze en gene kreeg hij nog wel eens een slokje om hem aan te 'moedigen'. Het werd zo erg dat hij begon te schelden in de grofste termen op de Nazi's. Wij lachtten ons uit de naad en lieten hem lekker zijn gang gaan. Op het laatst zakte hij onder-uit en werd toen door collega's weggebracht. Die avond werd toch een gezellige! Mijn portie drank heb ik geruild voor een paar portie's aardappelen, want sterke drank lustte ik niet.

Overige ontspanning in het lager bestond uit af en toe een cabaret-of andere voorstellingen, bijv. worstel-wedstrijden. Deze avonden werden georganiseerd door 'Kraft durch Freude', hetgeen wij vertaalden met 'kracht door fraude'. Bij die worstel-wedstrijden lag het er altijd dik op van 'jij wint vanavond, dan win ik morgen'! Ook hadden we in het lager onder de Nederlanders een cabaret-groep. Daaraan werkte ik nog wel eens mee achter de coulissen. Er waren daar leden bij die daar erg gewiekt in waren, maar dat deden zij in Nederland ook al. Tevens hadden wij een voetbalclub. Er werden tournooien georganiseerd, tussen Fransen, Belgen, Tschechen, en wij natuurlijk. We hadden een knap elftal waarmee we ook een tournoi wonnen in 1944. Als prijs mochten we een wedstrijd spelen tegen het Nederlands elftal van Berlijn en omstreken. Dat geschiedde in het Wannsee-stadion (?). We verloren met 5-2, maar waren de eersten die een paar tegen-doelpunten scoorden. In dat elftal speelden Bram Appel en Blomvliet mee. Op de reis naar Wannsee met trein en S-Bahn hadden we een grote schare supporters bij ons. Bovendien was er een accordeon-speler bij, Jan M. uit Den Haag, om onze gezangen te begeleiden. Gezangen te lezen als 'geblèr'. Vooral ouwe taaie was een herhaalde hit, dikwijls tot ergernis van Duitsers. Deze vroegen dan of we niet wisten hoeveel Duitse soldaten er stierven aan het front? Dat wisten we wel, maar we trokken er ons niets van aan. Er waren ook Duitsers die plezier in ons hadden en best begrip op konden brengen voor onze uitbundigheid.

Vervolgens iets over een zekere discriminatie. In de fabriek waren de toiletten onderverdeeld in die voor 'Ost Arbeiter' en die voor arbeiders uit het Westen. De Duitsers hadden weer hun eigen 'aborts', (nur für Deutsche). Omdat het in de toiletten altijd berstensvol stond met rokers en pseudo-plassers ging ik meestal naar het toilet voor Duitsers. Men zag daar aan mijn penning wel dat ik een buitenlander was, maar er werd nooit wat van gezegd. Trouwens, daar werd ook gerookt en gepraat. In die Duitse toiletten had men de toiletdeuren nog niet verwijderd, in tegenstelling met die voor buitenlanders. Ik had geen zin mijn behoefte te doen in het volle zicht van de 'recreanten'.

Af en toe kwam de werkpolitie de tent leeg snauwen, maar 5 min. later stond de tent alweer vol met mensen én rook!

Op 4 sept. 1943 stierf wederom een Nederlander, nl. Johannes Schouten, hij kwam uit Amsterdam. Hij werd geëlectrocuteerd doordat hij in de nachtdienst op een hoge machine gekropen was om te slapen. Daarbij raakte hij draden aan waarmee de loop-hijskranen gevoed werden. Hij is op zaterdag 11 sept. d.a.v. begraven. Zijn graf heeft men na de oorlog niet kunnen identificeren, erg voor de nabestaanden.

In april en mei 1944 moest ik 17 steenpuisten op mijn achterwerk verwerken. Het was in ieder geval een geldig motief om een paar weken te relaxen. Vanwege de 'Krankenkasse' moest ik een paar maal naar Berlijn om mijn achterwerk te tonen aan de controlerend geneesheer. Die schreef op mijn oproep-formulier 'weiter krank', en daar hield ik me dan ook stipt aan.

Op 6 juni begon de invasie in Frankrijk, hetgeen met groot enthousiasme gepaard, doorverteld werd. Eindelijk begon er schot in te komen en kregen we wat meer hoop op een spoedig einde van de ellende. De Russen in het oosten waren ook in opmars. Je kon het aan de Duitsers wel merken want de gezichten werden steeds zorgelijker. Berlijn werd zwaar onder handen genomen en menige Duitser verscheen niet meer op het werk.

21 juni 1944 was een mooie zomerdag. Tegen 10 uur werd vooralarm gegeven, en wij wachtten op het grote alarm, dat een kwartier later kwam. Vlug op de fiets naar het lager om te waken over je spullen. Ik was amper daar of er verscheen hoog boven ons een groep vliegtuigen die richting fabriek vlogen. Even later het welbekende geluid alsof er een zak aardappelen over een houten vloer uitgestort werd. Inderdaad was de fabriek een aanvaldoel geweest, naast vele anderen.

Na het signaal 'alles veilig' peddelde ik weer op mijn gemakke richting fabriek. Nu, het zag er daar niet best uit! Veel branden, want men was niet karig geweest met fosfor-bommen. Hele fabriekshallen waren uitgeschakeld. Er was geen ruit meer heel. Grote machines stonden op hun kop, en grote gaten zaten in het dak. Er waren 23 doden gevallen, voornamelijk Duitsers. Een brand had ons gereedschaps-magazijn zodanig verwoest dat al het gereedschap niet meer te gebruiken was.

Zaterdagmorgen 24 juni werden de slachtoffers met fabriekseer begraven. Omdat de fabriek in het ongerede geraakt was moest eerst de grootste rommel geruimd worden. Ik zocht en vond tijdelijk een ander baantje. Doordat de keuken van de fabriek zwaar getroffen was moest er soep van het lager naar de fabriek gebracht worden. Dat gebeurde door middel van een tractor met aanhanger. Wij moesten de 'Kübel's' met soep in het lager op-laden en op de fabriek weer afladen. In het lager kregen we dikke soep en bij het afleveren op de fabriek wederom. Wij hebben er een paar dagen goed van gegeten. Na enige tijd kon men op de fabriek weer provisorisch koken, jammer genoeg.

Ik moest daarna weer naar mijn oude stek, de motoren-montage. Daar was ook niet veel te doen want de zaak was geheel in wanorde. Vanuit de hal keek je zo naar de blauwe lucht. Met het najaar in het vooruitzicht werd het toch wel bedenkelijk, maar zó ver was het nog niet.

Kort na het bombardement werd een afdeling revisie van straalmotoren opgezet. De Duitsers noemden die motoren T.L. Geräte, oftewel Turbinen-Luftstrahl-Motoren. De motoren die wij te reviseren kregen hadden reeds gevlogen of waren anderszins in het ongereede geraakt. Zij werden gedemonteerd, schoongemaakt, gecontroleerd en daarna opnieuw gemonteerd. Ik was overgeplaatst met Rijk v.d. B. uit Zeist. Wij vormden een koppel dat, uiteraard na een ruime instructie, een motor van begin tot eind moest monteren. Die instructie hadden we gehad van Mosik, die daar ook weer onze chef werd. Met hem waren we goed af.

De hal was gelegen in het oudere deel van het fabrieks-complex nl. Bramowald. De kapotte ramen waren daar provisorisch gedicht. WE kregen zelfs in de winter nog wat warmte toegevoerd. We zaten er lekker rustig, ver van de rest en de chaos. Wij hebben daar gewerkt tot aan de bevrijding toe.

In juli 1944 was het schitterend zomerweer, erg warm. We hadden op zaterdagmiddag 8 juli het plan opgevat verkoeling te gaan zoeken bij de Gorinsee in Schönwalde. We waren daar amper gearriveerd of er kwam een zwemmer naar de kant met een drenkeling bij zich. Die zwemmer had de drenkeling aangetroffen in het midden van het meertje, die daar in moeilijkheden was geraakt.

Eén van ons groepje had een beetje kennis van kunstmatige ademhaling, zij het op een ouderwetse methode. Onder zijn leiding gingen we aan de slag. We waren reeds een uur bezig toen lijkverstijving in trad. We waren inmiddels bek-af. geworden en gaven het toen op. Het slachtoffer was een Tsjechische jongen van 22 jaar. Hij werd later weggehaald, waarschijnlijk door politie.

Wij gingen na het opgeven een eindje verderop zitten om bij te komen. Om ons heen zaten veel Duitse moeders met hun kinderen. Zij keken uiteraard zeer zorgelijk, want het ging voor hen de slechte kant op. Hun mannen zaten veelal aan het front en de vijand kwam snel nader, zowel uit het westen als uit het oosten. Die zorgen hadden wij niet, al moesten wij ook maar afwachten hoe e.e.a. verlopen zou.

We zaten zo ongeveer een half uurtje op de nieuwe plek toen er pal voor onze ogen een jongen, in het water staande, in elkaar zakte. Hij ging kopje onder en werd direct naar de kant gebracht. Ook bij hem werd door anderen kunstmatige ademhaling toegepast, eveneens vruchteloos. Deze jongen was een Nederlander, Marcus Schippers geheten. Hij kwam uit Zuilen. Ik kende hem als een rustige, aardige jongen. Hij was pas 25 jaar oud. Waarschijnlijk heeft hij een hartstilstand gehad, want hij werd al snel uit het water gehaald en geholpen. Marcus is op 13 juli begraven in Basdorf. (Na de oorlog is Marcus in Zuilen herbegraven).

Dat wij na die middag gebroken waren hoeft eigenlijk niet vermeld te worden.

Zoals reeds vermeld was onze chef 'Herr Mosik'. Na een paar maanden benaderde hij Rijk en mij met de vraag of wij 's Zondags wilden komen werken?

Wij vonden dat vreemd want er was eigenlijk weinig te doen. De reden daartoe was, zo fluisterde hij ons toe, dat hij anders bij de in oktober opgerichte 'Volkssturm' moest gaan oefenen, en daar had hij heel geen trek in! Hij noemde het 'die Sau'. Wij vonden het best want hij zorgde voor extra soep, en bij extra brood-verstrekking mochten wij als eersten uitzoeken, uiteraard het grootste stuk! Bovendien werd er maar weinig gewerkt, doch veel gekletst, ook met hem. Tegen één uur vond hij het welletjes, sloot de tent, en wij werden bedankt met een vette knipoog.

Wij maakten iets mee wat nog goed afliep. We hadden een motor gemonteerd. Er was haast bij want die motor moest in de komende nacht proefdraaien op de proefstand.

De volgende morgen, kort na het begin van de werktijd, werd de motor teruggebracht met een onbekende storing. De hoofdingenieur kwam naar ons toe en vroeg of we soms bij de montage iets achter gelaten hadden in de betr. motor? Domme vraag eigenlijk, want wie zegt dan ja? Hij kon natuurlijk aan onze reactie wel merken dat we ons van niets bewust waren.

We moesten de motor geheel demonteren. Uit de turbine kwamen stukjes rubber en fijne koper-draadjes te voorschijn, waarschijnlijk afkomstig van electrisch snoer of derg. De ing. kwam er bij en controleerde of alle snoeren van looplampen nog heel waren, maar daar mankeerde niets aan. Hij nam het corpusdelicti mee voor nader onderzoek.

In de loop van de middag kwam de ing. vertellen dat de oorzaak van het vast lopen op de proefstand gelegen was. Een Nederlander die er 's nachts op de proefstand bij was geweest, had met een proeflamp voor de aanzuig-opening gelopen en daarbij was het snoer in de motor gezogen. Hij vertelde later dat hij er met een schrobbering van af was gekomen, hij kon er zelfs nog om lachen!

In het begin van dec. 1944 kwamen bij ons Hamburgers werken. Hun fabriek in Hamburg was zwaar beschadigd (ook van B.M.W.) en zij kwamen tijdelijk bij ons werken. Het waren timide lui, van een ander slag dan Berlijners. In het begin een beetje afstandelijk, want zij wisten niet hoe of wat ze aan ons hadden. Zij vertelden van hun belevenissen in Hamburg, en daarop zeiden we dan maar maar zoiets als 'och-och'. Wij hadden niet zo gauw medelijden met Duitsers. Op zekere dag vroeg zo'n 'Hamburger' of ik misschien tabak of sigaretten te koop wist. Ik zei dat ik niet in kopen en verkopen geïnteresseerd was.

Waarin dan wel, vroeg hij? Ik zei, in eten of etensbonnen!

O, zei hij, dat kan wel geregeld worden. Hij haalde een z.g. 'Sonderzulage-kaart' voor de dag met daarop bonnen voor wit- en bruinbrood, margarine, vet en vlees en nog wat. Die extra bonnen kregen zij i.v.m. hun evacuatie uit Hamburg. Ik zei dat ik alleen aan Belgische shag kon komen. Dat was geen bezwaar. Ik vroeg hem nog hoeveel shag hij er voor hebben moest? Hij maakte het gebaar van een handje vol.

Ik zocht een Belg op en kocht voor 40 RM een half ons shag. Die Hamburger was zeer in zijn sas en ik niet minder. Even later kwam een collega van die Hamburger bij me en vroeg of ik nog aan meer shag kon komen? Ik zei natuurlijk ja. Aldus toog ik weer naar mijn shag-Belg en kocht nog zo'n portie. De handel werd weer geruild, en weer beiden overgelukkig. Weer later kwam er nog één bij me voor shag, maar de Belg stond toen shag-droog.

Samen met 2 kamergenoten hebben we een redelijke eet-Kerst gehad. Zij moesten de inkopen doen want ik moest de hele lange dag werken. De éne had nachtdienst, de ander liep in de ziektewet. Zij deden het maar wat graag.

Overigens waren de Hamburgers vrij plotseling verdwenen.

Wij hebben het met Kerstmis waarschijnlijk beter gehad dan onze familie's thuis. De post kwam in die dagen heel slecht door. De laatste brief van thuis ontving ik op 7 jan. geschreven met Kerstmis. Mijn laatste brief aan thuis kwam daar op 25 jan. aan. Daarbij was ik lang niet slecht af, want de meesten hadden al maanden niets meer ontvangen.

In het begin van 1945 kwamen er een stelletje Vlassow-armisten bij ons in de afdeling werken, voornamelijk schoonmaak-werk. Voor hen zag het er nog minder rooskleurig uit, want bij een bezetting door Russen zou wel eens korte metten met hun worden gemaakt. Zij waren gewond geraakt en daardoor ongeschikt voor het front. Zij kwamen uit Mongolië of zo iets, en waren Mohamedanen. Zij gingen op gezette tijden naar de kelder om daar op hun matjes hun gebeden te zeggen richting het oosten.

Ik herinner mij dat in die kelder, waar ook de toiletten waren met nog steeds de deuren er nog in, op de binnenkant van zo'n deur een gedicht stond als volgt

Gott schief Menschen und Tiere,

aber keine Unteroffiziere.

Denn die verfluchte Hunde,

Schief der Teufel in seine freie Stunde.

Dat loog er niet om en het was heerlijk zoiets te lezen in die dagen van spanning.

De Duitsers werden steeds wanhopiger, en ze zagen er ook naar uit. Het leek er op dat zij het ook niet meer zo zagen zitten. Hét geheime wapen hield ze misschien nog een beetje op de been, maar er gebeurde niets van dien aard.

In de afdeling was het een komen en gaan van Duitsers. Zij die nog een beetje geschikt waren om te vechten, verdwenen. Anderen die ziek of afgekeurd voor dienst waren kwamen in de afdeling, alhoewel er steeds minder te doen viel. Zij spraken veel onder elkaar en keken daarbij schuw om zich heen of er werd meegeluisterd.

Er was ook een afgekeurde Duitser, nieuwkomer, die voorzichtig contact zocht met mij. Hij woonde in de buurt van Sachsenhausen, nl. bij het K.Z. Oranienburg. Hij vroeg mij of ik wist wat daar allemaal gebeurde? Ik wist voornamelijk iets over uithongeren. Hij vertelde dat daar verschrikkelijke dingen gebeurden, waarvoor, zei hij, bij algemeen bekend worden de wraak over de Duitsers wel eens konden neerdalen. Het gezicht wat hij er bij trok sprak boekdelen. Het was een aanéenschakeling van moorden en vernietigen. Zó erg was voor ons echt nicuws. Met zo'n man durfde je later wat meer vrijuit te praten.

Een andere Duitser, ook afgekeurd wegens 'Magen-krankheit' vroeg mij geregeld of ik eens naar zijn hydrofoorpomp wilde komen kijken, die defect was. Hij wist nl. dat ik uit de branche kwam. Daar ik bij het naderen van de bevrijding een beetje huiverig was om relaties aan te knopen, onttrok ik me een beetje door te zeggen dat het voor ons verboden was na 8 uur 's avonds buiten het lager te verblijven. Dat was waar. Ik had echter geen trek om eventueel als beschermer op te treden. Achteraf gezien ben ik misschien te wantrouwig geweest, maar je was geheel op zelfbehoud ingesteld. Zelfs na de bevrijding door de Russen kreeg ik nog via via een uitnodiging om toch nog eens aan te komen. Een jaar geleden zou ik misschien nog wel gehoor hebben gegeven aan een verzoek, maar derg. verzoeken kwamen toen niet.

In de loop van febr. 1945 kwamen er een groep jongens uit de opleiding bij ons in de afdeling. Zij liepen in een werk-uniform van de Hitler-Jugend. Dat gaf weer enige zorg want je wist maar niet hoe fanatiek die knaapjes nog wel zouden zijn. Nu, dat viel reuze mee. In het begin wat afstandelijk, maar gaandeweg kwamen zij wat los. Misschien waren zij wel banger voor ons dan wij voor hen. Zij kwamen af en toe een praatje maken, en daardoor brak het ijs. Zij stonden stiekem pistolen te repareren, maar stopten die vlug in hun laden als je in de buurt kwam. Later kon je er gewoon bij blijven staan en gingen zij rustig door. De rollen waren schijnbaar omgekeerd, zij waren de opgejaagden en wij de jagers.

Eén van die jongens kwam zijn hart eens uitstorten en verklaarde voluit dat hij meer dan genoeg had van de Nazi's. Ik zei hem echter dat ik zeer voorzichtig diende te zijn, en dat ik iemand niet zó maar vertrouwen kon. Hij bezwoer mij dat ik voor hem beslist niet bang hoefde te zijn. Hij was ook een slachtoffer van de omstandigheden die hij ook niet wilde. Een paar dagen later vroeg hij me of ik niet een adres had in Holland waar hij zich schuil zou kunnen houden? Ik heb, zei hij, ergens een motorfiets verstopt om bij een goede gelegenheid "ins Staube zu gehen". Hij was als de dood voor de Russen. Ik zei hem dat het voor ons ook nog maar de vraag was wat er met ons zou gebeuren? Daar kon hij ook inkomen. Hij is er later niet meer op terug gekomen, maar bleef even goed met me filosoferen over de rottoestanden.

Hij bracht me ook steeds het laatste nieuws, en dat werd voor ons steeds plezieriger. Hoe het met hem afgelopen is zal voor eeuwig de vraag blijven!

In het begin van 1945 was er sprake van dat onderdelen van de fabriek, o.a. onze afdeling overgeplaatst zouden worden naar de zoutmijnen in Eisenach.

Rijk en ik waren ook 'uitverkoren! Wij voelden er echter niets voor, want het idee van zout, vocht, instortingen door bombardementen trok ons helemaal niet aan. Er vertrokken steeds groepen naar Eisenach maar de ontwikkelingen gingen zo snel dat de overplaatsingen spoedig achterhaald werden. Achteraf gezien werden ze daar in Eisenach eerder bevrijd dan wij, en wel door Amerikanen. Hadden we dan toch moeten gaan?

In die laatste weken werd ik nog een keer uitgeleend om een Duitser te assisteren bij het demonteren van een keerkoppeling van een diesel-rangeerlocomotief. Na dat ding gedomonteerd te hebben kon men niet aan de juiste onderdelen meer komen. De locomotief werd op een zijspoor gezet, bestemd voor de schroothoop. Daarna moest ik weer terug naar de afdeling waar niets meer te doen was.

Inmiddels lagen de Russen bij Küstrin a.d. Oder gereed voor de laatste slag. Velen uit het lager waren naar Küstrin gestuurd om versterkingen te helpen maken, maar kwamen tijdig terug in het lager. Toen pas hoorde ik dat zij daar geweest waren.

Op 15 april begon het grote offensief. De veranderingen voltrokken zich opeens zeer snel. Zo rond de 18° kwamen militairen grote kisten brengen en rollen draad, deze werden in het kantoor van de hoofdingenieur gezet. Wij begrepen onmiddellijk dat in die kisten springstoffen zaten. Dat klopte ook wel want Mosik zei tussen neus en lippen door dat de zaak op springen stond! In de nacht, wanneer het stil was hoorde je in de verte het rommelen van het zware geschut.

Op vrijdag 20 april, rond 2 uur in de n.m., zei Mosik tegen ons dat wij ons loon af konden gaan halen op het loonbureau. Op zich was dat al vreemd want ons 'loon' werd altijd op de afdeling uitbetaald. Toen we bij het loonbureau kwamen stonden reeds honderden in de rij voor uitbetalingen. Dat ik toen geen benul had hóé kritiek de toestand was blijkt uit mijn gedachtengang 'dat kadje . haal ik morgenochtend wel op!' Maar die volgende morgen zou anders verlopen dan gedacht.

Terug in de afdeling zei Mosik tegen ons dat we maar naar het lager moesten gaan, zijn gezicht stond daarbij zeer gespannen. We pakten daarop onze spullen op en namen afscheid met een handdruk en een "auf Wiedersehen". Ik nam mijn fiets en liep naar de poort. Bij die poort stond een Duits meisje kennelijk op mij te wachten. Zij riep me bij zich. Wij spraken dikwijls met haar, want zij bracht post rond en nam altijd tijd om met ons te praten. Zij was nooit onvriendelijk geweest tegenover buitenlanders.

Toen ik bij haar kwam vroeg ze mij, zeer nerveus, wat of zij doen moest i.v.m. het naderen van de Russen. Ik raadde haar aan, desnoods per fiets, richting Wittenberg aan de Elbe te gaan, omdat de Amerikanen daar reeds waren. Daar zou het in ieder geval veiliger zijn. Ik vermoedde echter dat zij haar heil zocht bij ons Nederlanders, maar hoe veilig was het bij ons? Dit zei ik haar ook. Wij namen afscheid met een handdruk. In het verleden had zij me wel eens toegevoegd "schade dass Du Ausländer bist", waarop ik antwoordde "darüber kann ich mich bloss frohen". Daarbij keek ze me wel verwonderd aan, want het was in die dagen nog niet zó hachelijk voor de Duitsers. Vermoedelijk was zij verliefd, maar daar was ik juist huiverig voor om me daarmee te belasten. Ik hoop van harte dat zij de bezetting veilig doorstaan heeft.

Achteraf vond ik wel dat ik er mij wel gemakkelijk van af gemaakt had, maar zo ging het nu eenmaal! Haar naam ben ik volkomen vergeten, zij woonde in Mühlenbeck-Summt. Recent schoot mij haar roepnaam te binnen, nl. Ute.

Ik besloot vanwege de hectische toestanden nog even te proberen om wat aardappels los te peuteren in Schönwalde. Ik kreeg inderdaad nog wat aardappels los bij een hyper-nerveuze boerin. Dat kon ook niet anders want de toestand werd snel ernstig. Het Duitse leger was in panische vlucht gewikkeld.

Terwijl ik stond te denken wat ik verder doen moest verschenen opeens Russische vliegtuigen aan de hemel, die al schietend uit alle boordwapens op het dorp neer doken. Steeds verschenen weer andere vliegtuigen. Ook bommen werden afgeworpen. Ik had mijn fiets neergesmeten en stond me te dekken achter een boom van mijn eigen dikte. Ik dacht daar veilig te staan. Naast mij aan de kant van de weg stond een militaire motor met zijspan. De bestuurder ervan werd getroffen door een projectiel in de buik. Hij viel van zijn motor en bloedde binnen een paar minuten dood.

De soldaat werd door andere soldaten opgetild en op een vrachtwagen gelegd, waarmee men snel verder reed. Nadien zag ik dat de vliegtuigen bij hun aanval dwars door boomtoppen hadden geschoten. Zó veilig had ik dus niet gestaan. Ik raapte mijn neergesmeten fiets op en haastte mij het dorp uit, richting lager. Buiten het dorp was het een stuk rustiger.

In het lager aankomen zag ik velen, van de fabriek komend, hun barak opzoeken. Eénieder had zo zijn eigen verhaal, maar allen waren overtuigd dat de Russen snel naderbij kwamen.

Ik weet niet of we die avond nog lager-eten hebben gehad. Wel zag ik keukenpersoneel (Duits) met afgeladen fietsen het lager verlaten. Op het slechtste moment namen zij nog even ons eten mee!

In de loop van de avond viel het licht uit en daarmee ook de watervoorziening. Wij gingen met grote zorgen slapen. Het bleef die nacht vrij rustig.

Zaterdag 21 april vonden nog heel wat luchtgevechten plaats. De patroonhuizen kletterden op de daken en op de grond, het was echt link om buiten te lopen, maar je wilde eigenlijk niets missen van het gebeuren buiten.

Omstreeks 12 uur zagen we de lagerführer 'Herr Baader' op zijn fiets weg rijden met in zijn kielzog een paar vazallen met een geweer op de rug.

De ratten verlieten het zinkende schip. Volgens zeggen toen, en later bevestigd, is Baader voor zijn eigen woning dood geschoten, waarschijnlijk door Russen. De sanitäter bleef in het lager, waarschijnlijk voelde hij zich veiliger daar dan in Berlijn.

Omdat je het in de barak niet uit kon houden, liep je steeds buiten uit te kijken naar nieuwe ontwikkelingen. Terwijl ik op een zeker moment in de richting van de lageringang stond te kijken kwam er een werkschutz (lagerwacht) aansjokken met een koppelriem in zijn hand zwaaiend, waaraan zijn pistool bengelde. Ik vroeg hem, afgaande op zijn houding, hoe de vlag erbij stond? Hij mompelde zoiets van "dat de Russen niet ver meer af waren". Ik zei toen tegen hem dat hij in dat geval beter zijn pistool aan mij kon geven, want dat het dan wel gevaarlijk voor hem kon worden. Hij maakte een beweging van 'hier pak maar aan', maar hij bedacht zich en slofte weer verder naar zijn woonbarak. Een paar uur later zag ik hem rondscharrelen in een burgerpakkie. Eerlijk gezegd hij was niet de lastigste van het stelletje bewakers.

Er kwamen steeds meer mensen naar buiten, en iedereen praatte gespannen met iedereen. Opeens zag ik Kees B. lopen met een arm vol pakken kunsthoning.

Ik vroeg hem hoe of hij dáár aan kwam? Hij zei dat de eigenaar van de kruide-nierswinkel bij de ingang van het lager al zijn spullen weg gaf aan iedereen die maar wat hebben wilde, zowel Duitsers als buitenlanders.

Ik kreeg zo'n pak kunsthoning van Kees en rende er mee naar de kamer om de kamergenoten in te lichten over de uitdeling van levensmiddelen. Dat lieten ze zich geen 2 x zeggen en renden richting winkel. Toen we bij de winkel kwamen was er geen doorkomen aan. De winkel stond stampvol en de winkelier kon het niet meer aan. Daarom begon eenieder zich zelf maar te helpen. Ik zelf kon amper binnen komen waarbij de knopen van mijn regenjas afsprongen. Eindelijk kon ik bij de toonbank komen en boog mij er overheen om te kijken of nog iets stond. Er stonden alleen maar flessen wijn, waarvan ik er twee pakte. Op weg daarmee naar buiten kwam ik op de stoep oog in oog te staan met een stelletje SS-ers, met hun machine-pistool in de aanslag. Eén schreeuwde mij toe "of er alleen maar buitenlanders binnen waren"? Ik zei dat er ook heel wat Duitsers bij waren, en dat de winkelier toestemming gegeven had alles mee te nemen. Terwijl de winkelier naar buiten kwam hadden een paar SS-ers mij en Ad.B. uit Zeist al tegen een muur gezet, waarschijnlijk met kwade bedoelingen. Terwijl de SS-ers met de winkelier stonden te praten, zei ik tegen Ad, opschuiven naar de hoek, de hoek om en rennen. Dat lukte en wij stoven de menigte in. Wij verwachtten nog wel een paar schoten na te krijgen, maar dat bleef uit.

Wij rondde naar onze barak, waar ons hart in de keel klopte. Na een kwartiertje waren we weer gekalmeerd en gingen we toch maar weerop pad. Er was intussen niets ernstigs gebeurd. De winkel was weliswaar leeggehaald. Men was inmiddels bezig de naastgelegen manufacturenzaak te ontlasten van haar inhoud. Nu, daarin waren we niet geïnteresseerd.

Rond een uur of 3 liep ik naar de achterkant van de barak om in de richting van de weg te kijken. Opeens zag ik daar een paardje galopperen met een soldaat op de rug. Iwan zag mij ook en richtte zij geweer op mij. Ik liet me direct vallen, een schot klonk en een kogel vloog hoog boven me tegen een muur.

Ik nam niet langer risico en nam de benen naar de voorkant van de barak. De afstand tussen de eerste soldaat die ik zag en mij was ± 150 mtr. toch griezelig dichtbij als het jezelf betreft.

Het duurde toen niet lang meer tot er opeens 3 z.g. panje-paardjes met soldaten het lager binnen galoppeerden. Zij hadden een zware revolver in de hand en een machine-pistool op de rug. Zij kwamen tussen ons in staan en vroegen in gebroken Duits of er "Germansky's" in de buurt waren. We zeiden dat ze niet ver uit de buurt waren, denkende aan de SS-ers. De Russen gedroegen zich vriendschappelijker toen ze hoorden wat het voor een lager was. Wij trouwens ook want we waren nu aan hen overgeleverd.

Intussen vond er weer een luchtgevecht plaats boven onze hoofden. We keken er angstig naar, maar de Russen bleven er doodgemoedereerd onder. Wij vroegen heel naïef wat het voor vliegtuigen waren? Zij zeiden "Rusky's" en "Germansky's". Dat was dan duidelijk. Na een paar minuten verdwenen de Russen weer in galop het lager uit. Dat was dan onze bevrijding. De bevrijders waren zeer jonge jongens, maar voor de duivel niet bang. De datum van de bevrijding, 21 april 1945, zullen we niet licht vergeten!

De nacht verliep voor ons vrij rustig, maar in de Poolse en Russische vrouwenbarakken, schuin achter ons, daar was het een geschreeuw van jewelste. Vrouwen en meisjes sprongen uit de ramen om aan hun verkrachters te ontkomen. Zij waren de oorlogsbuit van de soldaten. Hoe het in het dorp zelf aan toe ging, weten we niet. Maar dat zal zeker ook wel 'bezocht' zijn. Alles tezamen een ontmoedigende ervaring.

De volgende morgen ging ik met Gerrit D. uit O.Knollendan op pad. Gerrit had van een Duitser waar hij mee gewerkt had, toestemming gekregen om uit zijn woning aardappels en tarwe weg te halen. Er was nog geen kip te zien in het lager. Wij stapten op onze fietsen en gingen richting Schönwalde. We waren amper op weg toen er 2 Russen op gammele fietsen ons gebaarden om te stoppen. Zij wilden onze "machines" hebben en wezen daarbij naar onze fietsen. Natuurlijk gingen we accoord, en we ruilden onze fietsen. We mochten op ons nieuwe bezit verder. We keken nog eens om en zagen dat zij verwoede pogingen deden om op onze fietsen te klimmen. Vooral de mijne was erg hoog. Als zij er bijna op zaten vielen zij er aan de andere kant weer net zo af. Ondanks onze emotie's schoten we danig in de lach. We keken elkaar eens aan en genoten van het koddige gezicht. We lieten dat natuurlijk niet merken, vanwege de veiligheid. We gingen zo goed en zo kwaad als het ging, beide fietsen hadden een lekke band, richting Schönwalde. Onderweg zagen we soldaten aan de kant van de weg, die achter hun pantser-afweergeschut lagen, sliepen of aten. We hoorden in de bossen om ons heen af en toe machine-geweervuur of losse geweer-schoten. De Russen trokken er zich niets van aan. Wij dachten' waarom doen wij dan zo schrikachtig'? Dat hielp wel even, maar niet voor lang, we moesten door. In de woning aangekomen vonden we alras de aardappels enz. We vulden de meegenomen zakken en bonden die achter op onze fietsen. Er liepen in de woning ook soldaten te struinen naar buit, maar ze lieten ons gewoon ons gang gaan.

Even buiten Schönwalde zagen we een eindje van de weg een kippenren met kippen. Nooit eerder gezien! We zeiden tegen elkaar "zouden we niet een paar kippen meenemen"? Natuurlijk zeiden we ja tegen elkaar. We doken in een hoek waar de kippen samengedromd stonden en grepen er een paar. Even de nek omdraaien en de volgende pakken. Ik keek even om naar Gerrit, maar deze stond te draien. Hij durfde niet erg door te zetten. Ik heb het toen maar van hem overgenomen. Het is ongelooflijk wat je durft te doen in noodgevallen. Ik had mijn leven lang nooit zoiets gedurfd. We deden 4 dode kippen in een zak en bonden die bij de andere zakken achter op de fietsen.

Er kwam een Rus op ons af en vroeg of wij er soms nog méér wilden hebben, en wees daarbij op zijn machinepistool. Wij beduidden hem dat wij er genoeg hadden. Maar intussen naderden lagerbewoners. Die wilden wél kippen hebben. Hij schoot in de toom kippen, waarbij het bloed en de veren in het rond vlogen. De jongens konden hun zakken vullen. Niettemin hebben wij als beleefde jongens die Rus netjes bedankt.

Op de terugweg kwamen steeds meer kampgenoten tegen, die ook op strooptocht gingen. We waren er nog steeds van overtuigd dat wij de eersten uit het lager waren. Wij vonden ons helemaal geen helden, wel avonturiers.

Terug op de kamer vertelden we ons wedervaren en togen daarna aan het werk. Aardappels werden geschild in een emmer. De kippen werden geplukt, en buiten werd een vuurtje aangemaakt. De emmer werd op het vuur gezet en toen maar koken. Eén van de kamergenoten had bij de slager in het dorp de pekelkelder bezocht en kwam met een mand pekelvlees thuis. Ook van dat vlees ging een stuk in de emmer. Even later kwam er iemand die ergens de week-voorraad had 'geleend'. Een grote fles met sperciebonen kon nog net in de emmer en toen maar brutselen. We hebben toen niet gegeten, maar gevr....! Dat bekwam sommigen slecht, en zijn een paar dagen goed ziek geweest. De magen konden er niet meer tegen.

Het werd van dat moment af zaak om zoveel mogelijk voedsel zien te vergaren. Het was duidelijk dat met zo'n groot aantal mensen in het lager het niet lang zou duren of de hele buurt zou leeg-geplunderd zijn. Het werd weer een echte strijd om het bestaan

We maakten op de kamer een afspraak dat de éne helft eten zou verzamelen, de andere helft zou zorgen voor corvéé, eten koken en de kamer bewaken. Zij moesten ook tarwe, rogge en vlees malen. Daartoe 'leenden' we gehakmolens om dat te kunnen doen. Ik sloot mij aan bij de voedsel-verzamelaars. Dat vond ik wat avontuurlijker en misschien zag je nog eens wat bijzonders!

In de loop van de morgen kwamen een paar vrijgezelle Duitse vrouwen aan het raam vragen of zij voor ons het huishouden mochten doen in ruil voor onderdak. Het waren vrouwen die ons op het werk nooit zagen en nu ineens wel wisten dat we bestonden. Ze boden ons van alles aan, maar dan ook alles! We hebben ze gewoon weggebonjourd, want het was voor ons ook maar de vraag hoe de toestand zich zou ontwikkelen.

Op dat moment was er nog niets aan de hand in het lager maar we verwachtten toch wel enige organisatie van Russische zijde. Nu, dit laatste kon je gevoeglijk vergeten. De Russen lieten ons maar raak rommelen. Ze waren trouwens nog veel te druk met de verovering van Berlijn.

In de namiddag gingen we weer op pad voor voedsel richting Schönwalde. Een paar van onze kamergenoten waren al eerder op pad gegaan, en ik ging weer met Gerrit, het maatje van 's morgens op pad, maar wel lopend ditmaal.

Onderweg kwam ons een Poolse officier te paard tegemoet, vergezeld van 2 soldaten als escorte. Hij riep ons bij zich en vroeg in het Duits wat wij gingen doen? Wij zeiden "eten halen", want we hebben niets te eten! Hij vroeg ons naar onze nationaliteit. We waren verheugd om te kunnen zeggen dat we Hollanders waren. Toen werd hij toch pissig! Hij vond ons maar collaborateurs enz. Verder zei hij dat het verboden was om te plunderen. We probeerden hem te overtuigen dat wij ook maar gedwongen waren voor de Duitsers te werken. Er was geen gooiën met de pet naar, alhoewel hij wel wat kalmer werd. We moesten mee terug lopen.

Onderweg moest iedereen die we tegen kwamen zich aansluiten bij de groep. Ik probeerde steeds weer hem duidelijk te maken dat onze toestand echt die van dwangarbeiders was.

Opeens ging hij links van de weg een bospad op. Nu werd het toch wel een beetje sinister! Op een 100 mtr van de weg af kwamen we bij een boerderij/landhuis, die wij voorheen nog nooit ontdekt hadden.

De officier stapte daar van zijn paard en ging dat huis binnen. Zijn escorte bleef bij ons achter. Na een paar minuten kwam hij weer naar buiten met een stuk of acht Duitse burgers met de handen boven het hoofd. De officier ondervroeg een bepaald persoon naar zijn beroep. Deze man stond vanzelfsprekend te trillen als een espeblad. Hij antwoordde dat hij "Bankamtner" was. Wat de anderen noemden heb ik niet gehoord. Daarna ging de officier weer het huis binnen, kwam even later naar buiten en riep zijn escorte dat zij hem moesten volgen naar binnen. Een paar van ons moesten hun paarden vast houden.

Op dat moment zei ik tegen Gerrit dat wij ons voorzichtig naar achteren moesten begeven in de richting van de struiken. Dat deden we met smoesjes maken tegen de anderen, maar wel in de goede richting.

Toen we eenmaal achteraan stonden, vlak bij de struiken, zeiden we tegen elkaar, "gelijk de bosjes in en rennen". Het ging allemaal goed, dus richting lager. We gingen niet door de hoofdingang naar binnen, maar door de afrastering opzij, waar een gat in zat. In onze kamer aangekomen waren we bekaf, en vertelden wat ons overkomen was. Wij dachten werkelijk dat de achter-geblevenen in het bos iets ernstigs overkomen was. We knepen 'm nog dat de officier een zoekactie zou houden in het lager. Achteraf gezien was het natuurlijk kolder om te gaan zoeken onder zo'n 1500 bewoners. Al spoedig waren we weer gekalmeerd.

De kamergenoten die ons voorgegaan waren kwamen inmiddels ook weer terug, maar zij hadden niets van wat ook bemerkt.

De volgende morgen gingen we weer met frisse moed op stap richting Schönwalde. Met een man of 8 wandelden we rustig op het fietspad naast de weg.

Over de weg kwam een rijtuigje aanrijden met daarin, jawel, ónze officier!

Naast hem zat een Pools meisje uit het lager. Wij schrokken ons lam. We gingen druk zwaaien als groet. De officier beantwoordde onze groet met een militair saluut. Wij vermoedden dat hij veel te druk was met zijn landgenote!

Op dat moment geloofden we niet meer dat er de dag tevoren iets ernstigs was gebeurd. Vermoedelijk zijn de mensen teruggebracht naar het lager.

Inmiddels hadden we meerdere gehaktmolens en andere huishoudelijke gereedschappen georganiseerd. Er moest immers gegeten worden, en daar had je spullen voor nodig. Ook hadden we wekkers en radio-toestellen 'geleend'. Aan die radio's had je niets want er was geen stroom.

In de huizen waar je bruikbare spullen zocht, zij waren bijna alle verlaten, kwam je Russische soldaten tegen die hún buit zochten. Zij zochten goud, zilver en tabak. Ieder moment keek je in lopen van pistolen en revolvers met daarbij de vraag naar waardevolle zaken. Wij keerden onze zakken binnenste buiten, en dan was het goed. In eten waren zij niet geïnteresseerd, wij zoveel te meer. Aan dat kijken in die trompen raakte je zo gewoon, dat het je op het laatst niet meer deed.

Om ons tegen die beschreven voorvallen te wapenen werd het plan opgevat om ons herkenbaar te maken als niet Duitsers. Iemand van onze kamer had in de barak van de lagerleiding een naaimachine ontdekt. Daarmee werd van het rood en wit van aanwezige swastika vlaggen, en blauw van andere lappen, armbanden gemaakt. Als je nu dacht dat zo iets je vrijwaarde voor lastige vragen, zat je er goed naast. De Russen zagen ze niet, en wisten niet eens waar Nederland ergens lag. Verzoeken (?) om horloges bleven komen. Naief waren we wel in die hectische dagen, maar je leerde snel.

Op zekere dag zei onze 'kamerslager' Ad.V. uit Delft "zouden we niet eens een koe slachten"? Dat vonden we geen gek idee, trouwens niets was ons te gek! Wie of hem dan kon helpen? Ik bood mij aan, want ik had al zo dikwijls kalven, koeien en varkens zien slachten bij de slager thuis. Dat was dus geregeld. In de bossage achter de barak stond een koe aan een boom vast gebonden. Het dier was waarschijnlijk door anderen in de 'wachtkamer' gezet. De Franse krijgsgevangenen waren ook de hele dag bezig met slachten. Het stomme dier werd gehaald, maar toen? Hoe kreeg je dat beest bewusteloos? Een passerende Russische soldaat, ietwat aangeschoten, werd gevraagd het dier neer te schieten. Hij was direct bereid. Dat hij zelf aangeschoten was bleek wel uit het feit dat hij zijn hele revolver leeg moest schieten alvorens de koe in één zeeg. De rest werd routine-werk. Enorme belangstelling om ons heen. We namen zelf een achterbout en het vet mee naar onze kamer. De rest werd verdeeld door hen die 'het sterkste waren'. Mijn voormalige chef Mosik, die in de sidlung woonde, kwam mij op zoeken. Hij deed zeer nerveus. Hij vroeg mij of ik hem misschien aan wat vlees en vet kon helpen? Ik beloofde hem mijn best te doen. Hij ging daarna weer vlug weg, want, zei hij, "ich hab' kein Ruhe". Het bleek dat de Russen zijn vrouw ook niet met rust konden laten. Ik vond dat één van de ergste dingen in die dagen. Ik verzamelde wat vlees, een beetje vet en wat eigen gebakken ongerezen brood. Ik ging daarmee naar zijn woning. We spraken over de toestand die vooral voor hen zeer beangstigend was. Omdat hij voor mij en andere Hollanders altijd zeer loyaal was geweest, wilde ik graag iets terug doen. Helaas was dat weinig. Ik heb Mosik nadien niet meer terug gezien. Jammer, ik heb een prima chef aan hem gehad. Dat konden maar weinigen van van hun chef zeggen. Een kamergenoot had een bergplaats ontdekt die vol lag met balen suiker. Met onze bolderwagen haalden we 1½ zak van 100 kg op. Meer kon onze wagen niet hebben. Voor een emmer suiker ruilden we een radio die uit een brandweerwagen gesloopt was. Deze werkte op accu's. Ook deze accu's moesten we weer 'organiseren'. Met deze radio konden we de strijd in Berlijn volgen. Er waren berichten over een nieuwe z.g. 'guerrilla' organisatie, 'Wehrwölven' genaamd, die op riepen de strijd tot in de 'Alpenfestung' voort te zetten, wat ons helemaal niets zei. Op een dag werden we door de Russen gerequireerd om bomen te gaan zagen tot planken in een stoomzagerij in Schönwalde. Van die planken werd door oudere Russische soldaten voetstukken gemaakt voor de vlaggenparade die gehouden zou worden na de overwinning. De strijd was nog in volle gang!

Dat zagen was een vervelende aangelegenheid. Je hoefde alleen maar bomen op een soort slede vast te maken en de machine deed de rest. Je verveelde je tot en met. We kregen wel een dikke gortsoep te eten waar raapolie op dreef. De volgende dag sloot ik me aan bij een transportploeg die de gereed gekomen voetstukken naar Berlijn moest brengen. Zo'n voetstuk was 2 mtr lang, 1½ mtr breed en 2 mtr. hoog en woog ongeveer 200 kg. Die dingen moesten we op een vrachtwagen model T Ford tillen, en wel 2 stuks. Daarbij moesten nog 6 man mee voor het afladen ter plaatse. Dan gingen we op weg naar een park in Berlijn. De naam van het park ben ik finaal vergeten. Als die dingen afgeladen waren ging de vrachtwagen weer terug naar Schönwalde om er een paar op te halen. Al die tijd moest je wachten, ca 2 uur, je verveelde je stierlijk. We mochten het park niet uit. We hadden een jonge Rus als bewaker, die meer sliep dan waakte, tenminste dat dachten wij. Als je in de buurt kwam was hij alweer klaar wakker. Hij sliep gewoon op de harde koude grond.

Af en toe kwamen er grote tanks het park in rijden onder veel lawaai. Zij gooiden lege granaathulzen naar buiten en laadden nieuwe granaten in. Daarna vertrokken ze weer met veel geraas. Op die uitgeworpen hulzen lazen we 'Made in U.S.A.'. Opeens hoorden we een geluid of de wereld verging. Men schoot vanuit het park met een Stalinorgel een serie Katoesja's af. Dat geluid ging je door merg en been. Grote vlammen vlogen achter die raketten aan. Van dat wapen had je wel eens gehoord maar nog nimmer in actie gezien in werkelijkheid.

Ook in dat park kregen we soep met de daarbij horende raapolie, waar we steeds keelpijn van kregen. We konden daar blijkbaar niet tegen.

Na de derde vracht, inmiddels 6 uur, mochten we weer terug naar Basdorf. De volgende dag drukte ik mijn snor, een ander moest ook maar eens wat doen! Een paar dagen drukte ik mij, tot er een order kwam dat we naar de fabriek moesten om wat te gaan doen. Wát wisten we niet. Daar had ik eigenlijk wel weer trek in, want dan kon je eens zien hoe het er daar voor stond.

We werden vooraf gewaarschuwd dat we niets mee mochten nemen, daarvoor zouden we zwaar gestraft worden. Voor die bedreigingen waren we inmiddels wel blasé geworden. Wij moesten alle drums die over het hele terrein verspreid waren op een bepaalde plaats verzamelen. We zochten vooral de lege vaten op want dat rolde een stuk lichter. Met zo'n opdracht kon je je overal op het fabrieksterrein begeven, wat ook onze bedoeling was. Zo kon ik van lieverlede in de buurt komen van mijn oude werkplek. Ik wilde kijken hoe het er daar uit zag. Ik dacht aan de binnen gebrachte springstof. De genisten hadden hun werk goed gedaan. Alle motoren hadden een hoge rug gekregen. De springdraden lagen er nog over de vloer. Mijn laden hadden ze open gebroken en alles eruit gehaald.

De geheime werkplaatsen, die van het overige fabriek-terrein afgeschoten waren geweest, mochten voorheen alleen maar door Duitsers met een speciaal bewijs worden betreden. We hoorden daar dikwijls raketmotoren gieren, en waren zeer benieuwd wat de Duitsers daar uitgevreten hadden. Nu hadden we de gelegenheid daar wat rond te struinen. We vonden er niets. Men had de 'geheimen' schijnbaar tijdig afgevoerd. Na onze z.g. opdracht uitgevoerd te hebben zijn we weer richting lager gelopen. Ik vond het interessant de fabriek nog eens gezien te hebben, en ben er nadien niet meer geweest.

Alles wat ik aan oorlogsbuit heb kunnen redden, was een stopwatch en een serie fijne spiraalboortjes.

De Russen waren toen al druk bezig om machines enz. naar het stationnetje te transporteren, vanwaar ze later wel verder vervoerd zijn. Dat was hun deel van de rekening die de Duitsers gepresenteerd kregen.

Eén van de kamergenoten had bij een eerder bezoek aan de fabriek in een directiekamer een serie foto's gevonden, die gemaakt waren na het bombardement. Ik heb mijn best gedaan een serie in te palmen, maar kreeg er maar 2 los. Achter op die foto's stond een stempel dat het zeer geheime 'voorwerpen' waren, en dat op het onrechtmatig bezit er van zware straffen stonden. Niets van bemerkt! Op een dag hing Willem P. uit een raam van barak 12. Hij had een probleem zei hij. Er was nl. een order uitgevaardigd dat alle 'georganiseerde' spullen ingeleverd moesten worden. Hij was nl. in het bezit van een 3 pl. kookplaat, en hij wist niet wat hij er mee aan moest. Of ik raad wist? Ik zei, geef maar op dat ding! Hij haalde dat ding uit zijn kamer en gaf hem aan mij. Ik draaide mij om en gooide het ding in een diepe kuil die gebruikt werd als vuilnisgat. Ik trapte wat zand van de kant, en de kookplaat was verdwenen. Ik zei tegen Willem, "dat doe je zo"! We moesten er allebei erg om lachen.

Dat we in die dagen onverschillig waren geworden bewijst het volgende.

In dezelfde barak, op een andere kamer, had iemand zich dood gedronken aan wodka of zoiets. Die wodka had men gekregen van Russen die men had geholpen met het repareren van een straat. Ik vroeg later aan een kamergenoot van de overledene wat of er met het lijk gebeurd was? O, zei die persoon, "die hebben we in een klerekast gelegd en per handwagen naar de begraafplaats gebracht en begraven". Hij vertelde het met een lachend gezicht. Wel een bewijs dat de normen zoek waren. De overledene was naar ik meen een N.S.B.er, en dat maakte het schijnbaar minder erg. Zijn naam was Wingelaar en kwam uit Harmelen. Hij staat ook niet bekend als vermist of zoiets bij de Oorlogs-graven Dienst. of bij het Nederlandse Rode Kruis!

Het nomaden-leven kreeg een voorlopig einde toen op 7 mei de order kwam dat we weg moesten uit het lager. Om 2 uur zouden we vertrekken. Waarheen, dat werd er niet bij gezegd. Omdat we daar eigenlijk allang op voorbereid waren hadden we voor dat doel reeds 2 wagens georganiseerd. Even werd er nog even geprobeerd deze 2 handkarren weg te halen, maar na een robbertje vechten bleven we eigenaar. De koffers werden gepakt. De overtollige spullen lieten we achter. We keken nog eens door 'onze' kamer en laadden onze bagage op. Na nog een paar trektouwen aan de wagens vast gemaakt te hebben kon de onbekende tocht beginnen. We liepen richting Schönwalde. Het was een lange stoet. Iederéén keek nog eens om naar de plek waar we 3 jaar hadden vertoefd, en waar we onze ups en downs hadden beleefd, van de laatste categorie het meest! We liepen onder bewaking van Russische soldaten, zowaar op de fiets. De tocht ging verder via Schönerlinde richting Berlijn. De stoet werd steeds langer en daarom werd er wel eens gestopt om te rusten en de achterblijvenden kans te geven zich weer aan te sluiten. Lang niet iedereen was zo gelukkig om hun bagage op een wagen mee te kunnen voeren.

Onderweg zagen we veel provisorische graven van gesneuvelden, zowel Russen als van Duitsers. Ook veel vernield oorlogs-materieel vormden een decor van de harde strijd die geleverd was.

Toen we zo'n 20 km gelopen hadden waren we bek-af. In middels waren we in Berlijn-Bucholz aangekomen. We moesten voor de nacht daar maar een onderdak zien te vinden. Wij vonden een zolder boven een stal waar nog wat stro lag, en daar installeerden we ons, en brachten de nacht in betrekkelijke rust door. Onderweg had ik nog een praatje gemaakt met een Rus die wat Duits sprak. Hij vertelde mij dat hij luitenant was in de armee, en in het burgerleven onderwijzer. Nu was dat laatste altijd het antwoord wat je kreeg op de vraag naar hun beroep, terwijl je zó de boerderij er van af kon lezen. Niettemin hadden we groot respect voor het Russische leger, die toch ook voor ons bevrijding hadden gevochten. Hun materieel was zowel hypermodern als ouderwets. Je zag vrachtwagens van het merk Studebaker en Chrysler als van het oude type T.Ford.

Of wij die avond eten hebben gekregen, weet ik niet meer. De volgende morgen was het weer opstellen voor de verdere tocht. Het einddoel was nog steeds niet bekend. Het was een schitterende dag, net als de dag tevoren. We hadden juist weer een stop op een brug, ik geloof over de Panke, toen we te horen kregen dat Duitsland gecapituleerd had. Een gejuich steeg op. Ik zal dat moment nooit kunnen vergeten, want het was precies op mijn verjaardag. Zo'n verjaardagscadeau krijg je nooit meer. Iedereen was het met me eens. Normaliter zou ik niet over mijn verjaardag gerept hebben, maar toen kon het lijden!

Na dit verheugende bericht sjokten we nog zo'n 20 km verder tot we in Biesdorf terecht kwamen. Biesdorf ligt in het oostelijke deel van Berlijn. We werden gedropt in een verlaten flakstelling. Daar moesten we ons maar zien te redden. We vonden een lege stelling waar een onderkomen bij was van ca. 6 x 4 mtr. Een mooie ruimte voor onze groep. We organiseerden een baal stro en spreidden die uit over de vloer. De meeste bagage sleepten we naar binnen en de rest lieten we buiten in een dichte handwagen achter.

In de stelling stond nog richtapparatuur opgesteld. De Duitsers hadden nog wel het instrumentarium opgeblazen. De stukken plaatijzer daarvan zaten nog in het hout van het onderkomen. Om de stelling heen lag een hoge aarden wal, en er waren loopgraven naar soortgelijke stellingen. Eén zo'n loopgraf timmerden we dicht en maakten er een privé toilet van met voldoende ventilatie, nl. de open lucht.

Die eerste nacht in dat onderkomen leek het wel of de oorlog opnieuw uitgebroken was. De capitulatie werd gevierd met een ontzaglijk vuurwerk door alles wat maar schieten kon. Zelfs geschut werd daarbij aangewend. De Russen vierden hun overwinning op hun manier.

De volgende dagen gingen we ons onderkomen verder inrichten, zoals planken aan de wanden waar je je directe gebruiks-spullen op kon leggen. Ook werd er weer op uit getrokken voor eten.

Op de derde dag verlangden de Russen van onze groep, wij lagen toevallig het dichtste bij een gebouwtje waar een Russische sergeant vertoefde, dat wij een houten keet in zouden richten als keuken. Zij sleepten kookpotten en kachelpijpen aan. Wij moesten maar zien dat we zonder goede gereedschappen die kookpotten opstelden met pijpen door het dak. Het lukte nog aardig ook.

Toen de kookpotten opgesteld stonden voerden de Russen diepbevoren koeëboutsen aan en zakken gort. Dat bevroren vlees kwam uit de vrieshuizen in Berlijn.

Die vrieshuizen konden niet gekoeld meer worden wegens gebrek aan stroom. Aldus werden we overladen met vlees, meer dan we verwerken konden. We begonnen er goed van te eten. Het beste uit de keuken was voor de eigen groep. Ook gingen we met vlees de boer op om te ruilen voor verse groenten enz. We hadden een prachtig leven, al bleef de toestand onzeker. We wisten nog steeds niet wat de Russen met ons vóór hadden.

Na een week of drie waren we het kokkerellen zat, en moesten anderen maar eens wat doen. Misschien wilden anderen wel eens profiteren van de vleespotten! Wij hadden voor de nachten een waakdienst ingesteld om op de wagen te passen en tegen ongewenste bezoekers. De tweede nacht was ik de klos van 12⁰⁰ tot 02⁰⁰. Dat dúúrde toch lang in je centje!

2 Nachten later was mijn beurt van 02⁰⁰ tot 04⁰⁰, nóg rotter!

Ik werd op tijd gewekt door mijn voorganger. Ik bleef nog even doezelen en werd toen om acht uur wakker door het geschreeuw van mijn mede-holbewoners. Ik had me verslapen en daardoor ook de na mij komende wachten ook niet kunnen porren. Ik kreeg heel wat verwijten naar het hoofd geslingerd, maar erg druk kon ik me er toch niet om maken. Het mooiste was nog wel dat nadien nooit meer wacht is gehouden. Vermoedelijk was de groep mij zeer dankbaar voor mijn falen! Toen we na de keuken-activiteiten wat meer vrije tijd kregen gingen we ons wat meer ontspannen. We gingen o.a. in een meertje in de buurt wat stocien en zonnen. In dat meertje kwamen Russen hun paarden verzorgen. Wij mochten op de ruggen van die dieren rondzwemmen, al gebeurde het wel dat zo'n paard in het water begon te steigeren en je afgeworpen werd. We liepen in die dagen alleen in een sportbroekje rond met om je nek alleen maar een stropdas, zonder overhemd. We wisten van balorigheid niet wat we doen moesten. Ook liep iedereen met een wandelstok, eveneens georganiseerd.

Bij genoemd meertje kwamen meerdere landgenoten zonnen enz. Ook zij liepen met wandelstokken. Toen een ons bekend drietal lag te slapen naast ons, staken wij hun wandelstokken rechtop in de grond. De handgreep dekten we af met zand. En wij maar wachten tot zij wakker zouden worden, en zij hun wandelstokken zouden missen. Maar dat liep heel anders af dan verwacht.

Uit een nabij gelegen hospitaal kwamen 3 zwaar gewonde Russen aangestrompeld. Zij steunden elkaar zoveel mogelijk, ook met behulp van wandelstokken. Juist toen zij voorbij kwamen ontwaakten de drie naast ons gelegen lotgenoten. Zij zochten onmiddellijk hun stokken en vroegen ons wie die stokken ingepikt hadden. Wij wezen op de arme Russen, misschien hadden zij ze wel genomen? Eén van die knapen ging naar die Russen en gebaarde dat zij die wandelstokken terug moesten geven. De Russen begrepen er natuurlijk niets van. Om verdere moeilijkheden te voorkomen hebben we hun wandelstokken uit de grond getrokken. We hebben er vreselijk om moeten lachen, zij trouwens ook. We waren echte kwajongens in die dagen.

Een paar dagen later kwamen we bij een ander meertje terecht. Aan de oever daarvan lag een neergeschoten Duits vliegtuig in het riet te deinen. Bij nadere beschouwing lagen er ook nog 2 vliegers in de omgeving. We probeerden ze naar de kant te halen uit nieuwsgierigheid. Opeens hoorden we kogels over ons hoofd fluiten en in het water plonzen. Het bleek dat Russen aan de overkant bezig waren ons als schietschijf te gebruiken, nu dat vonden we echt niet gezond, dus vlug weg.

Mede-holbewoners gingen naar de binnenstad van Berlijn om te kijken of daar wat te beleven viel. Van één van die tochtjes kwam men een keer terug met een Nederlandse vrouw, opgedoken in Berlijn. Een paar dagen later kwamen zij met een tweede vrouw aanzetten. Heel toevallig bleek dat zij nichten van elkaar waren en uit Den Haag kwamen. De als eerste aangekomene vertelde openhartig dat ze een prostitué was. De ander vertelde dat zij door haar vader, die een N.S.B. er was, gedwongen was om naar Duitsland te gaan. Dat was op dat moment oncontroleerbaar. Zij voelden zich niet langer veilig in Berlijn en zochten daarom bescherming bij landgenoten.

De oudste van de 2, de z.g. publieke vrouw, had de eigenaardige gewoonte om meesters uit te knijpen. Daar moest ik niets van hebben, en dat zei ik haar ook. Zij was echter niet in het minst beledigd of zo. Je raakte aan hun aanwezigheid gewend. Zij wasten onze kleren, stopten onze gaten-sokken en kookten ons eten. Over de weg die voor ons kamp liep kwamen lange colonnes Duitse krijgsgevangenen voorbij sloffen, bestaande uit soldaten en officieren van allerlei onderdelen. Wij lachten ze heerlijk uit en riepen hen van alles toe. Een paar gooiden graszoden naar hen, maar daar staken de Russische soldaten hun geweer voor. In ieder geval hebben we toen een beetje ons gram gehaald!

Zo vergingen de dagen, maar je vroeg je toch steeds af hoe het allemaal verder zou gaan. Dat leven ging door tot donderdag 14 juni. Toen kregen we de opdracht om met onze bagage aan de weg te gaan staan. De helft van onze groep was zo als gewoonlijk weer op stap in Berlijn. Wat te doen met hun bagage? We besloten de bagage van de afwezigen in de gesloten handwagen te laden, en de wagen bij de Russische sergeant te stallen. De sergeant beloofde op de wagen te letten tot de jongens weer terug zouden komen. Hij vertelde er echter nog wel bij dat de rest van de groep en andere verdwaalden in ieder geval eveneens diezelfde dag afgevoerd zouden worden. Wij bedankten hem hartelijk voor de goede zorgen en namen afscheid. Hij was een uitzonderlijke rustige sergeant-oppasser geweest, eigenlijk een beetje on-Russisch.

Nadien gingen we met onze schamele bagage aan de weg staan om op de vrachtwagens te gaan staan wachten. We hoopten dat de achterblijvers hun spullen zouden weten te vinden, ofschoon we een papier achter gelaten hadden met verschillende mededelingen.

Het duurde nog tot ongeveer half zes toen eindelijk 12 trucks voor kwamen rijden. Het waren trucks van het merk Studebaker met een open laadbak. Op elke wagen moesten 25 personen met hun bagage plaats nemen. Eenmaal opgeladen vertrok de colonne dwars door Berlijn, over Unter den Linden, onder de Brandenburger Tor door, langs de 'Siegessaul' die beter de 'Niederlage-saul' genoemd kon worden. Het ging via de Avus in de richting van Maagdenburg, onze opgegeven bestemming.

Met onze rug tegen de cabine hadden we de meest gunstige plek bij een dergelijk vervoer. Berlijn was één grote puinhoop! De straten waren zoveel mogelijk puin-vrij gemaakt en de gaten gedicht. We konden zien dat van de Quadravir op de Brandenburger Tor $1\frac{1}{2}$ paard weggeschoten was.

Wij gingen er van uit dat in een normale colonne gereden zou worden, maar dat bleek anders te gaan. Iedere wagen gaf plankgas en probeerde de andere trucks te passeren, om even later zelf weer ingehaald te worden. Rijden dat konden die Russische jongens wel, maar het was af en toe kantje boord!

We kwamen 's avonds rond 9 uur aan bij een kazerne, waarvan ik de naam niet meer weet. We waren allen snip-verkouden geworden tijdens die dolle rit. In de kazerne zochten we een niet al te grote kamer uit voor onze groep. We gingen al vlug slapen op de armzalige britsen, en dat deed ons goed.

In de nacht werden we, hoe laat het was weet ik niet, met veel kabaal wakker gemaakt door...., jawel, onze achtergebleven groep in Biesdorf gelukkig mét hun bagage. Onze groep was weer compleet, en dat deed ons allen goed.

De volgende morgen, vrijdag 15 juni, stonden we weer op om maar weer te wachten op de volgende ontwikkelingen. We liepen maar wat rond over het kazerne-terrein. Opeens was er opschudding. Onder de grote groep repatrianten waren er een paar die ontdekten dat er een paar SS ers-kampbewakers tussen de groep liepen die met ons probeerden weg te komen. Diegenen die ze ontdekt hadden wilden zo gelijk maar ophangen aan een installatie die kennelijk gebruikt was grond-boringen. Inmiddels hadden anderen de Russische wacht gewaarschuwd, en deze wacht nam de verdachten mee, onder schot gehouden, naar de wacht. Of ze werkelijk SS ers waren kan ik niet bevestigen. Het bleek wel dat er een verbeterde reactie heerste onder de bevrijde dwangarbeiders en oud K.Z. gevangenen. Begrijpelijk! 's Middags rond 2 uur moesten we ons verzamelen met onze bagage op de binnen-plaats. Vandaar gingen we te voet richting Elbe. Ik las daar op een bord dat de noodbrug 'Friendshipsbridge' heette. Voor de brug stonden Duitse vrouwen met kinderen. Zij vroegen ons of wij de kinderen mee wilden nemen naar de overkant? Daar zou familie hen opwachten. Wij vonden het best, want die kinderen konden geen schuld hebben aan de ellende die achter ons lag. We zeiden tegen die kinderen, "loop maar mee en hou je van de domme".

Door de Russische wacht werd maar met een half oog gekeken naar onze passen, die zij waarschijnlijk toch niet konden lezen. Naar de kinderen keken zij al helemaal niet. Wij keken nog eens goed naar de laatste Rus die wij voorlopig zouden zien, al hadden we al lang in de gaten dat het al niet meer zo goed boterde tussen de geallieerden.

Aan de overkant aan gekomen holden de kinderen gelijk door naar mensen die hen op stonden te wachten. Wij werden opgewacht door Engelse soldaten. Zij vervoerden ons in brencarriers naar een wijk met flats waarvan alle ruiten er uit waren. Evenmin stond er een stukje meubilair in.

Het eerste wat we gewoontegetrouw deden was het organiseren van o.a. bedden, matrassen en ander meubilair. Maar dat viel bitter tegen. Wij gingen de trappen op en zochten elke woning na. Op de bovenste verdieping stapten we via het balkon in de volgende rij woningen weer naar beneden. Toen we bij een woning kwamen waar nog een opgemaakt bed stond, haalden we gelijk de dekens er af. Kennelijk woonden er nog mensen die ons hoorden rommelen. Zij begonnen te schreeuwen, maar ook naar Engelse soldaten in de straat. Deze kwamen aanrennen naar het trappenhuis. Wij sprongen naar beneden richting uitgang. Daar stond een M.P. al klaar met een karwats. De eerste kreeg een paar flinke moppen. Ik zelf rende zo hard dat de M.P. mij miste, al kreeg ik nog wel een striempje in mijn nek. De Engelsen wilden schijnbaar niets weten van die woeste horden, en wij moesten nog wennen na het ruige leven bij de Russen. Van armoe moesten we op de kale vloer slapen. Er was geen water en geen toilet in de woning, dus voelden we ons maar vies.

De volgende morgen, Zaterdag 16 juni, moesten we naar het rangeer-terrein van Maagdenburg. Ik geloof dat het vervoer daar heen met een vrachtwagen ging. Op het rangeer-terrein stonden 3 goederen-treinen klaar. Deze treinen zouden in 3 richtingen naar 'Holland' rijden, althans volgens een transport-officier die een Nederlander bleek te zijn. Van hem hoorden we o.a. ook over de slechte toestand in Nederland. Wij hadden veel meer oog op onze eigen omstandigheden op dat moment. Als we maar richting 'Holland' gingen!

We stapten in een wagon met 30 personen en hun bagage. Onze trein vertrok als tweede, richting Bentheim, ook al volgens de officier.

Tijdens de reis stonden we dikwijls en langdurig stil, maar wij vonden het best want het was mooi weer en we gingen de goeie kant op. We zaten heerlijk in de open deuren naar het landschap te kijken. Onderweg passcerden we de Weser via een noodbrug. Dat was even griezelen, want die brug had geen overspanning en diep beneden zag je het water snel stromen.

Als we ergens lang stil stonden sprong men van de trein om de behoeften te doen in de berm of bij muurtjes van stallen. Op mijn organiseer-tochten had ik een snerp-fluit'gevonden'. Tijdens zo'n pauze zei ik tegen mijn kornuiten "zal ik eens fluiten"? Ja, dat zou leuk kunnen zijn. Ik floot een keer, en ja, iedereen die gehurkt zat achter een muurtje sprong op, trok schielijk hun broek op en holde naar de trein terug, die echter gewoon bleef staan. We hebben wel gelachen al was het misschien een rotstreek.

Na enige tijd wachten sprong men weer uit de trein, want de natuur bleef haar tol eisen. Als de locomotief de stoomfluit gebruikte werd het echt tijd om in de trein te klimmen. Er werd echt weinig gemopperd, iedereen was eigenlijk in een goede stemming.

Eindelijk kwamen we 's avonds rond 10 uur aan in Rheine. Daar moesten we met onze bagage naar een z.g. doorgangslager lopen. Aldaar zochten we in een houten barak een plaatsje voor de nacht.

De volgende morgen zag ik dat het in mijn matras krioelde van de luizen. Eigenlijk waren dat de eerste luizen die ik in mijn nabijheid gehad had, behalve die op de kamer in de begintijd geconstateerd werden bij een kamergenoot. Ik had nog een doosje met anti-ongedierte-poeder, welke ik kwistig uitgestrooid heb op die matras. Of het geholpen heeft, weet ik niet.

Die morgen moesten we, het was inmiddels 17 juni, met onze bagage naar een screening. De koffers moesten we achter laten op een afgeschoten terrein, onder bewaking van een 'Tommy'.

We werden ondervraagd over politiek en gezondheid. De dokter was een Engelsman, de ondervrager een Nederlandse officier. Alles bleek in orde te zijn.

We kregen nog een flinke spuit DDT in onze kleren en daarna kreeg je een D.P. kaartje waarmee je je koffer terug kon halen.

De 2 vrouwen die bij ons waren werden al gelijk afgezonderd, die waren schijnbaar verdacht. Een jongen van onze groep kwam later naar me toe en zei dat hij aangesproken was door de jongste van de 2 vrouwen. Zij had tegen hem gezegd dat zij in haar koffer een paar brieven en foto's had die compromitterend zouden kunnen zijn. Of hij die er misschien uit zou willen halen? Maar die koffers stonden reeds onder bewaking. Hij vroeg mij of ik hem helpen wilde? Hij zou de wacht aan de praat houden en dan zou ik de koffer met mijn D.P. kaartje weg halen. Ik dacht in die dagen weinig na over eventuele consequenties.

Aldus geschiedde. Het lukte, en we namen de koffer mee naar onze barak. Bij het openen daarvan schrokken we ons rot over de vele foto's en brieven van Duitse soldaten! Maar we hadden A gezegd, dus ook maar B. We verscheurden de troep en spoelden alles weg door het toilet. Toen we klaar waren brachten we de koffer weer terug naar de wacht, en zeiden dat die koffer van één van de 'dames' was. Hij dankte ons nog beleefd ook! We waren echt goed geschrokken en goed kwaad. 's Avonds spraken we met de bewuste 'dame' achter het hek, waar zij niet uit mocht, en zeiden haar toen goed de waarheid. Of ze niet begreep dat zij ons in groot gevaar gebracht had? Zij huilde erg en bood haar verontschuldigen aan. De twee zijn achter gebleven toen wij vertrokken uit Rheine op 19 juni.

Die verdere zondag en maandag liepen we maar wat rond door Rheine, waar weinig te beleven viel. Je wilde eigenlijk alleen maar verder.

Dinsdag-morgen spraken we met een Vlaamse pater-aalmoezenier. Hij vroeg of hij voor ons een H.Mis zou opdragen, vóór wij naar 'Holland' zouden vertrekken die dag. Dat werd erg op prijs gesteld door velen. Hij waarschuwde ons tijdens een toespraak voor mogelijke teleurstellingen bij aankomst thuis. De winter was verschrikkelijk geweest in Nederland. Toen werden wij pas wakker geschud. Wij waren steeds alleen maar druk geweest met ons zelf. Iedereen was erg onder de indruk. Dat werd een nadenkertje! We kregen als aandenken een kaartje als herinnering aan het doorgangskamp, met zijn naam er op, en andere gegevens in 4 talen.

Wij vertrokken kort nadien, ongeveer 10 uur, op vrachtwagens met Nederlandse militairen als chauffeur, richting Enschedé. Rond half elf passeerden we de Nederlandse grens, een feit waar we al zo lang naar hadden uitgezien. Ik voel dat moment heden nog.

Om ca. half elf kwamen we in een straat terecht in Enschedé, die aan beide zijden afgezet was met gaas. Waarschijnlijk bedoeld om diegenen die de benen wilden nemen om één of ander, dit te beletten. We konden gewoon met de bewoners praten en hoorden van hen ook nog eens over de afgelopen slechte winter.

In een hal van een weverij werden we opnieuw gescreend en ondervraagd over ons al of niet vrijwillig verblijf in Duitsland. Alles werd in orde bevonden, en daarna mochten we ons heerlijk douchen met warm water en echte zeep.

Onze kleren moesten allemaal de hete-luchtoven in om luizen en neten te doden. We kregen ook weer de gebruikelijke DDT over ons heen. Onze kleren moesten minstens een uur in de oven blijven, dus wij moesten in ons nakie wachten tot het zover was. Daarna was het weer een hele toer om je eigen spullen terug te vinden in die barstensvolle rekken. De koffers werden opnieuw gepakt en daarna hoefden we alleen nog maar langs de douane. Toen ik aan de beurt was kon ik natuurlijk mijn mond weer niet houden, en zei tegen die douane, "heb ik het zaakje net ingepakt, en moet de koffer wéér open". Dat had ik niet moeten zeggen, want toe moest alles er weer uit. Hij vond geen contrabande, want ik had mijn zilveren 'geleende' lepel en stopwatch al in mijn zakken overgedaan. Daarna mocht ik weer inpakken van mijnheer! Nog even een stempel op mijn repatriëringskaart en daarna mocht ik vertrekken.

We liepen die verdere dag nog wat rond in de omgeving, maar je verveelde je stierlijk. Die komende nacht verbleven we in een andere weverij, waar stro op de grond lag. Het stooft daar erbarmelijk door dat gebanjer over die stro-massa. Maar we hebben er geslapen!

Woensdagmorgen, 20 juni, was het opnieuw op legertrucks klimmen om daarmee naar Wezep bij Zwolle te rijden. We kwamen terecht in de Willem de Zwijger-kazerne. Daar moesten we al onze bagage in een kamer plaatsen, die daarna afgesloten werd. We liepen daar de verdere dag maar wat te lanterfantten, want we mochten niet van het terrein af. Ik vond het daar maar een onvriendelijke bedoening. Je keek maar rond of je soms andere bekenden zag, maar ik vond ze niet.

's Avonds rond 6 uur werden we weer 'opgeladen', en reden we naar een binnenhaven in Zwolle. Daar lag een soort rijnaak op ons te wachten. We stapten op de boot, de meesten doken het ruim in, maar wij als groep bleven aan dek, want het was schitterend weer. Toen we het IJsselmeer op voeren werden we vergiftigd door de muggen, maar die verdwenen toen de zon onder ging. Het werd wel knap fris aan dek, en we probeerden een plekje te vinden in het ruim. Daar kon je tegen de stank aanleunen, zó erg! We gingen maar weer snel aan dek. Het was een slechte nacht. Het werd een beetje aangenaam toen de zon weer op kwam, maar tegelijkertijd verschenen ook de muggen weer. Er zijn heel wat muggen gesneuveld, maar er kwamen er honderden voor terug op de begrafenis. Rond 10 uur kwamen we bij de Oranje-sluizen aan. Om half 11 konden we weer door varen, en legden aan om 11 u. bij het C.S. Daar moesten we met onze bagage naar een gang onder het 5^e perron. Ook daar werd weer gescreend op politiek en gezondheid. De politie ondervroeg ook nog. Onze 'Reichsmarken' moesten we daar inleveren tegen bewijs, en daarna was alles klaar.

Er werd gezegd dat aan de voorkant van het station een bus stond voor de richting Utrecht. Ik nam vlug afscheid van mijn lotgenoten, want er ging er geen één die richting uit. Met mij wel een paar jongens uit Zeist, ook uit ons lager. Wie het waren weet ik niet meer. De bus stond er inderdaad, en wij stapten in. Toen de bus vol was vertrok ze dwars door Amsterdam heen richting Utrechtse Brug. Over de autoweg ging het richting Utrecht. Onderweg zagen we in de landerijen nog veel water staan, waarschijnlijk nog vanwege de inundatie. Om ca. 2 uur waren we bij het station van Utrecht, waar de meesten ver genoeg waren. We hoorden dat de tram naar Zeist sinds juist 2 dagen tevoren was gaan rijden. We moesten nog wel betalen, maar ik had nog wat Nederlands geld. Op het Rond te Zeist moest ik er uit als enige. De anderen reden nog een paar haltes door. We namen afscheid van elkaar. Maar wat toen? De tram naar Driebergen reed nog niet, dat had de conducteur op de tram al gezegd. Er bleef niets anders over om het eigen vervoer te nemen, nl. de benen. Eerlijk gezegd vond ik het prachtig om alleen verder te gaan. Ik was me zeer goed bewust dat het een historische reis geweest was. Onderweg kon ik alles op mijn gemak opnemen, overdenken, rustig te wandelen en uitrusten als ik moe was.

Ik zag onderweg maar weinig verkeer. Wát ik zag waren militaire trucks met een vreemd soort militairen. Ook een paar motorrijders die op vroeemde manier op hun voertuig zaten, nl. geheel op de benzinetank zittend met hun buik tegen het stuur aan. Volgens mij een onhandige zit, maar wie ben ik dan helemaal wel? Later bleek dat het Canadese militairen waren.

Ik genoot volop van de wandeling. Ik liep steeds te denken dat ik binnen niet al te lange tijd weer thuis zou zijn, hét moment waar je lange tijden naar uit had gezien.

Bij het station Driebergen nam ik weer een flinke rustpauze op het bankje, wat er nog steeds stond. Ik had tot dusver nog geen bekenden gezien. Na uitgerust te zijn nam ik het vrachtje maar weer op om in de richting Loolaan te gaan. Bij de Loolaan kon ik Rijsenburg al zien liggen. Op de hoek van de van Rijckevorselstraat keek ik eerst eens rustig de straat in, maar ik zag niemand. Halverwege zag ik de eerste bekende, waar ik even mee heb staan praten. Volgens mijn herinnering was het Harrie van Kooten. Toen ik nog met hem stond te praten zag ik mijn broer Herman aan komen fietsen. Hij had mij niet in de gaten. Toen hij me in het oog kreeg viel hij bijna van de fiets, terwijl hij riep "g.v.d., daar heb je hem"! We begroetten elkaar en toen ging hij als een speer naar huis om de familie te verwittigen. De familie kwam de straat op, maar verdwenen schielijk weer naar binnen om mijn aankomst binnen te vieren. De begroeting was natuurlijk woergaloos. Het was nog niet te bevatten dat we weer compleet waren.

Men had intussen wel vernomen dat ik nog in leven was. Men had nl. op doortrekkende vrachtauto's met kennelijk terugkerende 'displaced persons' gevraagd uit welke plaats zij uit Duitsland kwamen. Eén had verteld, wie weet ik heden ten dage nog niet, dat hij mij in Maagdenburg op het rangeer-terrein nog gezien had.

De familie had het er levend afgebracht, zij het dat ze, zoals vele anderen, angst en vrees hadden doorstaan. Zij waren ook sterk vermagerd. Dat laatste had ik zelf in de laatste weken weg weten te werken.

Dat er over en weer hele verhalen los kwamen, hoeft geen betoog. Mijn moeder stak vlug een kaarsje op vanwege de behouden terugkeer. Zó was mijn moeder wel.

De eerste tijd sliep ik bar slecht. Ik was 's morgens net zo moe als ik er 's avonds in dook. Na een paar dagen had ik het door. Moeder had de zachtste matras voor mij opgezocht. Ik zei, geef mij de hardste stromatras maar die er in huis is. Dat gebeurde en toen was het leed geleden en ik sliep weer als een roos. Ik was gewend geraakt om op een harde ondergrond te slapen, vandaar!

De meeste vrienden en bekenden kwamen weer boven water, en iedereen had zo zijn verhaal.

Ik was één dag thuis toen ik hoorde dat de tram Zeist-Driebergen op 22 juni ging proefrijden. Op 23 juni werd een zeer beperkte dienstregeling gereden.

Was ik dan toch nog 2 dagen te vroeg thuis gekomen? Nee, ik had de wandeltocht van Zeist naar Driebergen voor geen geld willen missen.

De dag na mijn thuiskomst moest ik distributie-bescheiden ophalen, want alles was nog op de bon.

Enige dagen later moest ik een bewijs van politieke betrouwbaarheid zien te krijgen. Daartoe moest je een vragenlijst invullen en door drie handtekeningen accoord laten tekenen door drie betrouwbare burgers. Daar had ik geen moeite mee.

Met mijn lijst kwam ik terecht bij een politroek die in het Hotel Hot Wapen van Driebergen domicilie had. Ik overhandigde hem mijn vragenlijst en verzoek.

Omdat ik ontwend was om me gedeisd te houden merkte ik op " zeker een goed leven hier", want hij liep met een grote sigaar rond. "Dat gaat jou geen sodemieter aan" voegde hij me toe. Toen wist ik zeker dat ik weer echt in Nederland was. Maar ik kreeg wel mijn P.O.B. bewijs mee, en dat was toch maar mooi.

Zomer 1991.